

YTTERSØ GÅRD

UTKAST TIL GÅRDS-
PERSONAL- OG BYGNINGSHISTORISK UNDERSØKELSE
Bente Bjerknes og Ragnar Kristensen – Larvik 1999

Innholdsfortegnelse:

Innledning.....	2
Det eldste Yttersø - frem til 1736.....	3
<i>Navn opprinnelse og bruk / Gårdens brukere / Tunet på Yttersø anno 1686</i>	
<i>Liten gammel stuebygning / Det annet gamle hus / Den nyere stuebygning med sval</i>	
<i>Korn og husfornødenhetslager / Uthusene / Tjølven / Ut i gården / Mot nye tider</i>	
Løkkegården Yttersø.....	7
<i>Byborgerens matkammer / Fra Kirkeodden til Yttersø / Grevskapskartet fra 1811</i>	
<i>Løkkegården under Napoleonskrigene</i>	
Lystgården Ytterø.....	10
<i>Eiendommen gjennom 1800-årenes første halvdel / Yttersøs representative periode</i>	
<i>Det sosiale liv på Yttersø / Atter mot nye tider</i>	
Yttersøs gamle hager.....	13
<i>Renessansehagen / Den romantiske parken</i>	
Yttersø Gård, hovedhus - Et utkast til analyse av opprinnelse og stil.....	15
<i>Datering og kilder / Stildiskusjonen / Beskrivelse - hva øyet ser / Grunnplan og takhøyde</i>	
<i>Biedermeier som arkitektur / Et historiserende hus / Arkitekten og håndverkeren / Konklusjon</i>	
Johan Fredrik Sartz.....	23
<i>En embetsmannsfamilie på vandring / Teologi og fløytespill / Starten på en karriere - arbeide</i>	
<i>og ekteskap / Politikeren / Forretningsmannen / «Aftenskumringen omhyllede synskredsen»</i>	
1847 - fra lystgård til stordrift.....	30
<i>Modernisering og utbygging / Hovedhuset ferdigstilles / Yttersø under familien Semb</i>	
<i>Tiden etter århundreskiftet</i>	
Kartmateriale.....	34
<i>Grevskapskartet 1811, versjon 1 / Grevskapskartet 1811, versjon 2</i>	
<i>Kart 1730-60, 1807-11, 1820 og 1904 / Kart 1880 / Tunsituasjoner</i>	
Jarlsbergs og Laurvigs Amtstidende, 21te marts 1839.....	38
Kilder.....	39
Vedlegg: kildesamling	

Innledning

Da undertegnede kjøpte Yttersø Gård vinteren 1993, kjente vi ikke omfanget av det vi hadde begitt oss ut på. Vi forsto at bygningen var en fin representant for sin tid, men dybden i denne erkjennelsen var der ikke. Heller ikke forståelsen av gården som lystgård med den spesielle personallistoriske vinklingen «grevling»historien gir. Erkjennelsen av bygningens og kulturlandskapets betydning har vokst parallelt med kildeundersøkelser og restaureringsprosessens fremadskriden. Etterhvert føler oss mer som forvaltere av det fredede huset, enn som eiere.

Dette skriftet har lenge ligget og gjæret i bakhodet, samtidig som vi hele tiden har arbeidet med innsamling av kildemateriale. I innledningsfasen til den store vernestriden om landskapet rundt gården forsto vi at alt oppsamlet materiale om gårdens historie måtte på trykk. Hftet har fungert som grunnlagsmateriale og søkelys på bygningens betydning.

En stor og uforbeholden takk til James Ronald Archer som alltid positiv har stilt opp for oversettelse av uleselige håndskrifter, som har delt sitt eget fremgravde kildemateriale med oss og hele tiden hatt sansene åpne for nye funn og ikke minst vært en åpen, nysgjerrig og lydhør debattant. Takk til Riksantikvarens arkiv for alltid velvillig graving i arkiver og bøker, samt NIKU ved Jon Brenne og Brit Heggenhougen for inspirasjon og iherdige husundersøkelser med teknisk dokumentasjon til følge. Fylkeskonservator for all støtte og oppmuntring til tross for voksende dokumenthauger. Ikke minst takk til David Brand for diskusjon og tilbakemeldinger, animert over rødvinglasset. Alle har på sitt vis bidratt til utviklingen av dette skriftet, og flere kunne nevnes.

Fremdeles, etter to mindre revisjoner, er dette skriftet et utkast. Vi sitter inne med mer materiale som vil innarbeides og vi ser at enkelte kapitler kan forsterkes eller gjøres klarere. Og enkelte kilder er ennå ikke gravet opp. Vi venter spent på tilbakemeldinger med kritiske bemerkninger. En revidert endelig utgave vil forhåpentligvis foreligge i overskuelig fremtid.

Bente Bjerknæs Ragnar Kristensen

26.09.02 Yttersø Gård, Larvik

Det eldste Yttersø - frem til 1736.

Navn, opprinnelse og bruk

Man vet ikke når Yttersø først fikk beboelseshus. Det eldste funn som er gjort her er båtresten formodentlig fra eldre jernalder. Funnet skal ha blitt gjort før århundreskiftet 1900. Det er forsøkt sporet opp i oldsaksamlingens arkiver uten hell. I 1398 dukker gårdsnavnet opp og skrives Øtelsrud. På basis av navnet er det ikke usannsynlig at gården ble ryddet i hundreåret foran. Med tiden endres skrivemåten - 1575: Øthillssrudt, 1593:Yttersø, 1604:Yttersrud - til dagens skrivemåte vinner endelig innpass, variert med Yttersøe. Man antar at første stavelse kommer av mansnavnet Eithill.

I 1398 ble gården eiet av Hedrum kirke og forble kirkegods frem til 1665. Da måtte kirken stryke gården som tapt gods da inntektene hadde vært fraværende i lange tider. Etter reformasjonen ble nemlig gården betraktet som krongods. I 1614 da Peder Ivarsønn Jernskjegg ville ha i stand et makeskifte med kronen fikk han gjennom handelen Yttersø gård. I 1623 gikk gården over til Gunder Lange og i 1670 til Gyldenløve. Da eide dog skipper Laurids Knudssen en part i gården som senere ble løst ut. Det opplyses i en reparasjonstakst av 1686 at arving etter avdøde skipper Knudssen, Claus Berthelsens kone da fremdeles har interesser i gården. Så spørsmålet om nøyaktig når gården ble rent grevegods er uklart.

Følgende oversikt gir et inntrykk av gårdens moderate størrelse og avkastning gjennom tidene:

År	Hester	Kuer	Ungfe	Sauer	Høylasse	sådde	fold
1657	1	4	-	5	-	-	-
1667	1	4	2	4	20	5 tønneså aker, 3 do. Brakk	-
1723	1	4	-	4	12	5 tønner havre, ¼ td. blandkorn	-
1747	2	8	-	6	35	11 - 12 tønner havre	3
1803	1	2	-	-	-	3 tønner havre	3
1835	1	4	-	5	-	2 t. Havre, ½ bygg, 15t. poteter	-
1845	2	10	-	7	-	6.5tønner havre, 1tn.bygg, litt rug 5 tønner poteter	

Andre opplysninger fra jordebøker som forteller om gårdens tilstand:

1667: Granskog til litt smålast. Det er ikke mer jord å rydde. Mangler humlehage.

1708: For å bevare bommene(tømmerlensene) for Fritzø sagbruk fredlyses Yttersø-øens skog.

1723: Mangler skog til husfornødenhet.

1747 Tørr sandjord, Skogen står på berg og stenfull jord. Kortvokst furu på åsene, ellers gran som benyttes til bomspirer og peler i Lågenbommen. Noe bøk finnes, likeså ek, delvis såpass stor at den duger til skipstømmer.

1803: Skog og havnegang til gårdens fornødenhet.

Skylden var i 1575 10 skinn, men øket til 1 hud i 1600-årene. Yttersø skattet som ødegård.

I 1836 fikk Yttersø 4 dlr. 1 ort 6 skill. I skyld. Omregnet 1886 til 5.98 skyldmark.

Larvikshistoriens første bind forteller at Yttersø sammen med et sted ute på Brunlanes skal ha vært tollsteder i 1600-årenes første del. Folketradisjonen skal ha det til at hollandske skuter gikk opp Lågen til et sted rett nord for gårdshusene på Yttersø for å handle trelast. Det rimer godt med at det i 1620 bodde en toller på Yttersø. I 1633 ble Larvik tollsted og i 1664 avga Ida Lange grunn til oppførelse av de fornødne bygninger ved en liten bukt av Larviksfjorden.

Historien om tømmerfløting er fortellingen om en viktig næringsvei og eksportartikkel i gammel tid. Etterhvert som kystområdene ble mer eller mindre avskoget ble vannveiene fra innlandet til kysten grunnlaget for å bringe eksportartikkelen frem til kundene. Lågen er ved siden av Farriselven et vesentlig grunnlag for oppkomsten av byen Larvik. Fløting og mekanisert produksjon ved Farrisvassdraget og fløting ved Lågen. Det er ikke utenkelig at løsfloiting foregikk utenfor Yttersø ned i 1500-årene. Organisert fløting med tømmerlenser må ihvertfall ha foregått rundt 1700. Vi vet at skog på Yttersø ble fredet for å sikre materialer til lensene i 1703. sannsynligvis har tømmerlensene stått her siden ned på 1600-tallet. De er avmerket på grevskapskartet av 1811 i nøyaktig samme posisjon og plassering som i dag. I 1860-70-årene ble flere rom i sidebygningen innredet for sesongarbeidere i forbindelse med fløtningen.

Gårdens brukere

Gården hadde naturligvis brukere. Til tross for gårdens måtelige størrelse, er brukerne folk av høy stand. Lorenz Berg bemerker derfor at gården omkring 1600 må ha hatt framifrå hus. At den rike Nils Pederssøn valgte å bo her underbygger antagelsen.

Ca 1590 - 1610 bodde tingskriveren Jørgen Ravn på Yttersø. Han ble av bygdefolket, i 1591, valgt til sendemann til kongehyllingen i Oslo. Ellers er han tingskriver og ombudsmann for Peder Jernskjegg. Han kaldtes gjerne Jørgen Yttersø.

Ca 1615 - 1622 bebos Yttersø Gård av Nils Pederssøn Lem, fogd i Brunla len og visstnok toller en periode. Han var gift med Mette Pedersdatter. De var forøvrig besteforeldre til Ludvig Holbergs mor Karen Lem, hvis far ble født på Yttersø i 1617. Som jordeier var Nils Pederssøn Lem av de større. I 1632 eide han 300 gårder helt eller delvis. Nok til å danne et par store prestegjeld. Han var flere ganger involvert i prosesser, som han gjerne vant - også mot kongen.

Etterfølgeren het Kristen Svenssøn. Han nevnes frem til 1637. Han hadde vært godsfogd for Klaus Brockenhuus og flyttet etterhvert til Hagtvedt. Adelsmannen Klaus Bille bodde på Yttersø fra 1638 og utover i 40 årene. Han var ætling av Krummedikene på Brunla. Han ble tydeligvis uvenner med Kristen for i 1640 får han Kristen bøtelagt for « en lås han uden minde rev fra døren paa Yttersø».

I 1661 kan kildene fortelle at en skipper Laurids Knudssøn bor på Yttersø. Han eier også en part i gården gjennom pant i Yttersø for et lån på 150 rdl til Langene i 1665. Ellers eide han en part i skuten han førte og betalte skipperskatt med 8 rdl. Mandtallet for Brunlanæs prosti 1636 - 66, kan fortelle at det i 1665 bodde 4 personer på Yttersø. Det var skipperen selv, med status av oppsitter, 45 år gammel, sønnen Claus Lauridsen, 10 år gammel, tjenestegutten Christopher Rasmusøn, 60 år gammel og husmannen Oluff Thorgiersøn 50 år gammel. Gården betegnes som ødegård med gårdsskyld 1.5 pd. smør. Han hadde ellers en datter Anne som giftet seg med Claus Bertelsen. Et notat fra Laurids Knudssøns hånd har gjort ettertiden oppmerksom på flommen som forårsaket Fresjeborgens utrasning i Farrisvannet. Laurids Knudssøn investerte mye i bygningene på Yttersø. Det ser ut som om han bygget tunet opp på nytt. Etter hans død ble det nemlig avholdt en reparasjonstakst på gården. Rådmann Claus Bertelsens kone er enearving etter skipperen. Sønnen Claus overlevde altså ikke sin far. Reparasjonstaksten gir forøvrig et enestående innblikk i byggeskikk og tun på Yttersø anno midten av 1600-tallet. Man kan for eksempel merke seg at framhusene er utvendig panelt, og dels tekket med tegl.

Flere driftsbygninger beskrives som ”under samme tak”. I såfall står vi overfor en arkaisk utgave av enhetslåven som erobret landbruket rundt 1900. Det er ikke umulig at vestfold tidlig har hentet impulser fra sammenhengende anlegg i f.eks. Danmark Under følger et omarbeidet resymè av reparasjonstaksten med vekt på bygningsbeskrivelsen.

Tunet på Yttersø anno 1686.

Den 8. Januar 1686 holdes det en reparasjonstakst på Yttersø, ved grevskapets forvalter F. Mercher. Tilstede er Claus Bertelsen, rådmann i Larvik og lensmannen i Hedrum Peder Olsen Lunde. Claus Bertelsen møtte fordi hans hustru var arving etter avdøde skipper Laurids Knudsen eide part i Yttersø og bodde her og brukte gården. Ingen av herrene var tømmermannskyndige, så en ny taksasjon ble avholdt den 22. februar samme år. Da med Georg Orse, lensmann i Tjølling Anders Svendsen Kaupang og lagrettemedlemmene Hans Guri og Peder Lingum fra Tjølling. En realistisk takst skal da ha blitt gjort. I resymèet under er takstene utelatt og vekten lagt på bygningsbeskrivelsen. Beskrivelse av mark og utmark er utelatt.

Liten gammel stuebygning

Et lite hus med en liten stue og et lite kammers. Huset sto på gården da Laurids Knudsen kom dit . han brukte det som bolig den første tiden. Huset er i 1686 omtalt som «heel gammelt» og i nød for reparasjoner. Taket er råttent, loftene og gulvene må repareres og omlegges. Skorstenen er medtatt og to sider av huset må paneles på nytt. Innvendig har huset 4 vindusrammer hvori må byttes 4 glassruter som er istykker.

Det annet gamle hus

Et annet gammelt hus sto også på gården, men det var så forfallent at det ikke egnet seg til beboelse for noe menneske.

Den nyere stuebygning med sval

De andre nyere hus på gården er satt opp av Laurids Knudssøn. Deriblandt er en bygning inneholdende en dagligstue med panelt ekedør forsynt med hengsler og klinklås. Dagligstuen har en vinduskarm med 3 vindusrammer og lem på utsiden. Stuen inneholder ett ildsted, to benker og et bord. Inn til kjøkkenet, fra stuen vender en slett dør med jernhengsler og klinke. I kjøkkenet er en skorsten, en bakerovn, to vinduer og ut til svalen, en dør med hengsler og klinker.

På den østre ende av denne bygning er det bygget til et kammers. Kammerset har inngang fra dagligstuen, en dør med lås og hengsler. I kammerset er tre vindusrammer med seks vridne jern i karmen. Under kammerset er en tømret kjeller som må utbedres. Gulvet over kjelleren må legges om. Det kan vurderes å bygge ny.

Taket over kammerset er et halvtak tekket med spon. På sørsiden av huset er en dobbel sval med to halve dører, med 4 hengsler og en jernskodde for. Svalen er tekket med teglsten. Teglstenen trenger utbedring og svalgangen trenger to nye sviller og stolper. En vindeltrapp går opp til øvre sval.

Mellom de to sammenbygde hus er en smal liten kove som benyttes som spiskammers. Koven har dør med lås og et lite vindusglass i døren.

Over dagligstuen er en loftsstue med dør til svalen med innlås for. Loftsstuen har 4 vindusrammer i en karm. Himling og gulv er gode. I loftsstuen er et ildsted. Over kjøkkenet er likeledes et kammers med dørmed lås. Verken i kammerset eller på loftet finnes noe vindu. Skorstenspipen til huset går gjennom loftet. Huset er tekt med spon som trenger reparasjon. Det trengs ompaneling på gavlen over kjellerkammerset. Totalt trengs ca 50 bord til reparasjoner.

Korn- og husfornødenhetslager

Vest for stuehusene er et hus, tegltekket. Rommet nedenunder er brukt til bod til husfornødenheter. Ovenpå er et rom til oppbevaring av korn og annet. Begge rom har dører med lås og hengsler. Kledningen mot nord mangler.

Uthusene

Vest for disse husene, på marken, står «stiggerset», som brukes til å brygge i. Trenger omfattende reparasjoner. Stiggerset har torvtak.

Tjølnen

Trenger å tekkes om.

Ut i gården

Står et vedskjul, fo0rfallent og ubrukelig. Videre er det en innplanket have som trenger utbedring av gjerdet. Det trengs stolper og rekker, bord eller hon tilplankeverket. Lader, låver, fehus, hestestall og annet til bruks som er bygget under ett tak, har ikke vært holdt i stand, og råtne i

vegger og loft. De må bygges opp på nytt. Det vil ta 8 dager for 8 mann å bygge opp igjen lade og fehusbygningen.

Mot nye tider

Med skipper Knudssøn avsluttes den tidligste historie på Yttersø. Heretter står gården øde og til forfall, jordveien benyttes av grevens ansatte, fra 1690-årene grevskapets overinspektør Johan Bøckmann og senere hans arvinger. Først i 1730-årene får gården igjen et brukbart våningshus, da som løkkeeiendom bygslet av en av byens borgere, major von Ulrichsdal.

Løkkegården Yttersø - en fase i en lystgårds historie

Byborgerens matkammer

Allerede på 1600-tallet sørget byborgerne for å skaffe seg løkker i byenes nærhet. I de eldste tider var det allmenningene som ble benyttet. Løkkene ble benyttet til dyrking av landbruksprodukter som det var behov for i byhusholdningen. I liten grad fantes det bebyggelse på løkkene. Tildels forbød lovgivningen oppføring av bolighus. Derfor finner man også en utvikling mot låve/forrådsbygninger med ark inneholdende oppholdsrom - de såkalte arklåver. Gjennom 16/1700-årene foregikk en privatisering av løkkene. I stadig større grad blir de tidligere allmenninger velstående byborgeres private landeiendommer. I handelsbyene langs kysten spiller disse matkamrene en viktig rolle i husholdningen. Først i siste halvdel av 1700-årene skjer en generell utvikling mot påkostede lystgårder. Tiden rundt 1800 frem mot 1810 er en ekspansiv periode. Løkkegården blir en del av byborgerens utadrettede næringsvirksomhet, en fasade mot verden. Vi vet ikke mye om løkkebruken i Larvik. Det finnes sikkert mye materiale, men ikke samlet for å belyse temaet. Foruten Yttersø vet vi at byborgerne ervervet landeiendommer i Tjølling, Hedrum og Brunlanes. Gården Norby, rett nord for Yttersø var på 1700-tallet en tilsvarende løkkegård drevet av grevskapets inspektører. Ca 1800 er det enken etter oberinspektør Fabricius som sitter her. Nedre del av Lågendalen ligger bynært og har en frodig natur og et vakkert landskap slik man foretrakk. Her ligger da også mange gårder med lystgårdshistorie. Akkurat so Trondhjem har sin Ladehalvøy med sterk lystgårdtilknytning har larvik nedre del av Lågendalen. Tilsvarende Ladehalvøya er også Larvikborgernes edens hage blitt skjemmet av uvettig utbygging og endt opp som et stridens eple. Grundigere forskning vil sikkert avdekke vel så interessant materiale som i sin tid ble gjort av Carsten Hopstock vedr. Kragerøs lystgårder.

Frem til ca.1680 bodde skipper Laurids Knudssøn på Yttersø med sin sønn Claus, tjenestegutt-en Claus Rasmusøn og husmannen Oluff Thorgierson. Han eide en part i gården. Ca 1680 løste greven ut hans part i gården og den ble liggende øde og til forfall noen tiår ut på 1700-tallet. Grevskapets overinspektør Johan Bøckmann hadde bruksrett i 1690-årene, i 1701 ble Yttersø brukt av hans slektninger til «græsning». Forvalter og senere overinspektør Turresson hadde lenge bruksretten. Så i 1735 fikk generalmajor Wilhelm von Ulrichsdal bruksretten og utstyrer gården med nytt våningshus.

Fra Kirkeodden til Yttersø

En arkivopplysning fra 31.01.1736 opplyser at Gregers Winther har solgt en tomt til Major von Ulrichsdal, hvor det tidligere har stått en «huusvaaning». Sistnevnte har bortført bygningene til Yttersø hvor de er oppsatt. (Pb.1b 1744 - 60, fol 2a - b.) Den omtalte tomt var en smal stripe i sydvestre ende av nåværende Alders Hvile eiendom ved Tollerodden. Den omtalte tomt kan spores ned til 1693 da den skjøtes fra Werner Torborg til Kristen Madsen. (Arkivkildene er fremskaffet av James R. Archer).

Grevskapskartet av 1811

Situasjonen på grevskapskartet av 1811 er at en bygning med grunnflate ca 9x16m ligger orientert nord - syd. Den har den samme posisjon som eksisterende sidebygg. Parallelt mot vest er en lengre (sannsynligvis) låve/driftsbygning. Imellom er et tun tilsluttet vei fra syd og vei mot nordvest opp i åsen. Denne veien ser ut til å være den samme som det idag er rester av

noe vest for Yttersøveien. Den har tydelig endt ved sydenden av nåværende sidebygg. Hovedhuset ligger i nordvestre hjørne av et hageanlegg. I sydvestre hjørne er et lite hus eller skur. Hageanlegget er en renessansetype hage med avmerkede trær og korsformet symmetrisk veisystem. Hagen er inngjerdet med planke eller grindgjerde. Under barokken begynte man å anlegge hagene i symmetrisk komposisjon med bygningene. Situasjonen på grevskapskartet er en renessansetype situasjon og derfor svært alderdommelig. Man kan gjerne forestille seg at en slik utførelse ville kunne gjøres et stykke opp mot 1800, men mindre sannsynlig når man runder århundreskiftet 1800.

Fra syd treffer en fotsti hagegjerdets sydvestre hjørne. Den bøyer av ned til elven og fortsetter rundt neste hjørne, opp langs gjerdet til det punkt hvor dens videre fremføring ble avbrutt av hagen. Her fortsetter ned til skrenten i en bue slik dagens gårdsvei gjør og videre langs skrenten der hvor dagens veiminne ligger. Forholdet mellom fotsti og hageanlegg antyder at veien har hevd før hagen kom til. Hagen finnes beskrevet som inngjerdet hage i reparasjonstakst av 1686.

Det har vært litt problematisk å bestemme dagens bygninger i forhold til grevskapskartets fordi fastpunkter som elvebredden kan ha forandret seg, og fjellknausene er inntegnet med koteantydninger som ikke er lett å tolke nøyaktig. Fotstien derimot er lett gjenkjennelig og har eksistert opp til i dag. Har man først forstått fotstien ser man at dagens sidebygning tilsvarende kartets. Da faller også veisystemet på plass. Avstanden fra eksisterende sidebygning til området der veiminnet svinger inn på flatmark er ca 120m. Dette er helt parallelt med grevskapskartets situasjon. Måler man avstanden til elvebredden er den ikke mer forskjellig fra dagens enn at det kan godtas som nyere utfylling. Bygningenes grunnflate er ikke ulik. Man forstår da at låven lå omtrent på vestre side av riksveien eventuelt der eksisterende sidebygning er.

Det gamle tunet fra 1700-årene besto av to parallelle bygninger. Byggingen av nytt hovedhus i vinkel mot øst ca 1820, medførte en ny tunsituasjon. Branntakst fra 1855 antyder et eldre bolighus mot nord og en potetkjeller mot øst. Vi får dermed et firkanttun. Sidebygningen som står der i dag har en uavklart alder, men kan virke svært alderdommelig. Opprinnelig besto den av en høy første etasje med loft/knevegg over. I syd to rom med skillevegg i laft, ubehandlet og senere rappet. Ved siden av mot nord, grue og bakerovn – altså bryggerhus. Stenen i pipen som står igjen er av alderdommelig hollandsk type. videre nordover et stort gjennomgående rom med bred dør mot tunet og en senere tilsvarende åpning mot vest. Deretter er tømmeret kappet, men eldre fotografier viser en høy grunnmur med låvebro og stall/fjøs. Deretter igjen lav grunnmur i fortsettelsen. Taksten av 1855 forteller at bygningen inneholder drengestue, bryggerhus, stall og løe. Rundt 1860-70 senkes etasjeskillet og det innredes leiligheter og boligrom for gårdssarbeidere. Rundt 1950 rives den nordre delen og vi sitter igjen med boligdelen.

Det er ikke umulig at sidebygningen skriver seg fra 1700-tallet. Lafteteknikken er imidlertid av en type som ble benyttet fra midten av 1700-årene og 100 år fremover. Bygningen har mange alderdommelige trekk og gjengs byggeskikken i Larvik åpner for betydelig alder.

Senere brukere av løkkegården er fra 1760-årene prost Stierne, Larviks første sogneprest. Fra 1780 kjøpmann Nils Bisgaard. Etter hans død sitter enken, Maren - tidligere gift Bugge, på bygselskontrakten alene. I et brev av 21.08. 1795 til grev Ahlefeldt -Laurvig ber hun om at

hendes part i gården overføres til nest eldste søn Johan Bøckmann Bugge da hennes eldste sønn ingen interesse har av gården. Hun bemerker at:

«Formedelst min afdøde mand Johan Bugge har ydet til at istandsætte og forbedre den ham og mig af grevskabet bølde liden gaardspart Yttersø i Hedrum Sogn, skønt til liden frugt og nytte i henseende Jordmarken da den som bekjendt nok, for det meeste bestaar af blaat sand og gruus, skulle sig ønske at samme gaards part maatte ...til deel faa en af mine børn, som og vel hidtil har været almindelig her i grevskabet, at børnene efter Forældre har nydet desses bølde gaard, thi vove jeg derfor at ansøge Deres høygrevelige naade av den Grace for mig at min nest ældste søn Johan Bøckman Bugge, som er gift etableret her i Laurvig, maatte forundes bøllet den naaværende gaardpart, dog paa de vilkaar at jeg beholder og bruger den paa min levetid, da min ældste søn kiøpmand Niels Bugge ingen attraction haver til nevnte gaardspart» (Landsarkivet for Fyn, Odense).

I Maren Bisgaards tid, i 1801, utføres en folketelling som forteller at Yttersø da hadde fast beboelse. Gården drives av en husmann med familie. Det er Jone Torbiørenszen 52 år gammel og jordløs husmann, død 1810. Hans kone Ingebor Evensdatter, 45 år gammel. Begge i første ekteskap. Deres barn er sønnene Even, 15 år, Ole, 7 år. Døtrene torber, 17 år og Ingebor, 10 år. Gjennom 1700 årene finnes spredte opplysninger om husmennes navn: Mogens Taraldsen 1732, jacob ca 1760, Kristen 1763.

Maren Bisgaards beretning om Yttersø Gårds agrare beskaffenhet bekrefte forøvrig av grev Reventlov i hans dagboknotater fra den 12 september 1811 vedr. nabogården Unnersbo:

«Jorden bestaar meest af Sand-Jord, der ikke uden med Tiden ved megen Cultur og Bekostning kan blive indbringende.»

Maren Bisgaard (tidl. Bugge) var i sin tid en av Larviks største skatteyttere. Noe litterære interesser må hun også ha hatt. Ved sin død i 1802 etterlater hun seg foruten de vanlige religiøse bøker, dansk-engelsk og engelsk-dansk ordbok, flere årganger av tidsskriftet «Iris og Hebe», Rousseaus Emil og Bonapartes Levnetsbeskrivelse. Johan Buggesog Marens (senere Bisgaard) datter Else, født 1766, gifter seg i 1798 med Johan Fredrik Sartz, senere prost og grevskapsmedeier. I 1805 overtar ekteparet Sartz bygselen på Yttersø. Dermed innledes en ny æra som kulminerer i den representative lystgården Yttersø.

Løkkegården under Napoleonskrigene

Noen direkte tilknytning til krigshendelser har man ikke greid å knytte til Yttersø gård. Det nærmeste man kommer er funnet av et par kanonkuler i sidebygningens stubbloft. Fredeligere ting kan det dog fortelles om.

Løkkegården Yttersø i Sartz tid, finnes nesten fotografisk gjengitt på grevskapskartet av 1811. Bygningenes plassering, stengjerder, bekker, stier, haver og veier, vekster og terrengformer er nesten tredimensjonalt tegnet inn. Denne gården fikk i året 1811 celebret besøk. Den radikale, reformvennlige lensgreve, president for rentekammeret og geheimeråd Christian Ditlev Reventlow(1748 - 1847), var på Norgesreise og besøkte Yttersø og andre gårder i Larviks nærhet. Han besiktiget en plootype på Yttersø, som ledd i interesen for forbedring av jordbruket. Han skriver i sine reisenotater, den 12 september 1811:

«Vi toge derfra med prost Sass (Sartz) til hans tilstøtende beneficerede gaard, paa hvilken jeg fandt en Plov fra Østerdalen, der har en bedre Muldfjeld, end de her brugelige, men dog ikke at ligne mod Kammerraad Linds.

Ploven er for lang, og har en Slæber, der staaer i Modsigelse med Stiverne, ved hvilke Plovens Gang er bestemt til en vis Dybde. Stilles den ved Slæberen højere eller dybere, maa den gaae paa Næsen eller paa Halen.»

Dette signaliserer mer enn et minneverdig besøk. Løkke og lystgårdene var åsted for det opplyste borgerskaps og embetsstandens naturvitenskapelige og samfunnsøkonomiske interesser. Å forbedre jordbruket og industrien var et vesentlig område for samfunnsengasjerte borgere. Lystgårdene ble åsted for eksperimentelt jordbruk. Bonden var på denne tiden en interessant og omtalt person. Man kunne til og med bygge løkkegårdsboligen slik at byborgeren disponerte 2. Etage, mens husmannen bebodde 1. etage. Standsforskjellens fysiske avstand ble kortet inn av nysgjerrighet og interesse for bondens virke. Man skal heller ikke glemme den økende begeistring i de ledende skikt for bondestanden som nasjonens bærebjelke. Forøvrig kan man merke seg at Reventlov ikke nevner bebyggelsen med et ord, noe han ofte ellers gjør. Dette er en indikasjon på at husene er enkle og sikkert eldre. Dagens hovedbygning ville han sannsynligvis kommentert. Reventlov var forøvrig en mann helt etter Sartz hjerte, en opplysningsmann med bredt interessefelt og sterkt engasjement i reformer, særlig innen jordbruket.

Gårdens faste beboelse i Sartz tid ble besørget av husmann med familie. Etter Jone Thobjørensens død 1810, flyttet Jens Larssen inn. Han var gift med Marthe Larssdatter. De hadde 4 barn. I 1816 overtok Andreas Jenssen gift med Karen Jacobsdatter. Senere var Narve Olsen fra Numedal gårdsbestyrer. Han flyttet senere til Fuglevik på Brunlanes. Neste steg i Yttersøs utvikling er den representative lystgårdens fase.

Lystgården Yttersø

Lystgårdfenomenet er kjent ned i 1600-årene. Eksempelvis hadde det hollandske borgerskapet en velutviklet lystgårdkultur med basis i de større byene. Borgerklassen i Holland var fremskreden for sin tid og selv om det antagelig har eksistert lystgårder i Norge før 1700 er det først i tiden rundt 1800 fenomenet virkelig har satt godt bevarte spor etter seg her.

I siste halvdel av 1700-årene endrer byborgerens landeiendom karakter fra større grad av agrart formål til mer å representere hans forretningsmessige og sosiale ansikt. Det blir fornøyelsen og den selskapelige omgang som danner basis for de bygningsmessige krav.

Økonomisk gode tider fører også til en opphopning av kapital som søker investeringsobjekter. Byborgeren, embetsmann eller handelsmann, investerer i landeiendom. Det er relativt begrenset med andre investeringsmuligheter. I mangel av børs øker behovet for å signalisere tiltro og sikkerhet. For handelsmannen blir løsningen å traktere forretningsforbindelsene. Man skaper tillit til sikre og umåtelige ressurser ved å vise til grenseløst forbruk. Særlig i tiden frem mot 1810 investeres det i store påkostede bygninger. Generelt har lystgårdbyggeriet fulgt de økonomiske konjunkt-urene.

Søren Hald har sett nærmere på lystgårdkulturens ideologiske innhold og finner interessante tendenser. For embetsstandens del signaliserer man i større grad kulturelle og dannelsesmessige kvaliteter ved bruk av dertil egnede symboler og aktiviteter. Musikk, konversasjon og litterære evenementer danner rammen om samværet der handelsmannens preges av fiskepriser, fraktrater etc. Fra Bergen finnes treffende skildringer av det dannelsesmessig delte klima i så måte. Lystgårdene blir på den måten viktige ledd i de høyere sosiale klassers mentale reproduksjon. Ikke bare innad i eget miljø, men utad for verden som et symbol på vekst og lykke. Fremdeles er imidlertid den agrare funksjon viktig. Endringen på dette område skjer fra selvoppholdelsesorientert dyrking til utvikling av mønsterbruk.

Gjennom siste halvdel av 1700-årene understøttes fra statlig hold arbeider som fremmer utviklingen av nasjonaløkonomien. Jordbrukets forbedring er et viktig satsningsområde for både stat og opplysningsorienterte enkeltindivider. Innenfor denne rammen blir lystgårdene åsted for utprøving av nye idèer. Opplysnings- og statsmannen Reventlovs besøk på Yttersø i 1811 må sees i lys av dette klimaet. Sartz selv var jo en opplysningsmann av ypperste merke, så det ville vært underlig om disse strømningene ikke skulle nådd Yttersø.

Eiendommen gjennom 1800-tallets første halvdel

Betrakter man grevskapskartet av 1811, ser man tydelig hvorledes Yttersøs jorder er innhegnet av lange stengjerder. De dyrkede jordene er markert med plogfurer, hagen er inngjerdet med planke eller staurgjerde og resten er beitemark. Det dyrkede terreng er på øvre platå, det nedre platå er tydeligvis bevokst med vegetasjon, dels beitemark. Hovedbygningen vender mot hagen og elven. Bakenfor, sannsynligvis i skrånende terreng ligger en langstrakt ladebygning. Det var denne situasjonen Reventlow opplevde i 1811. At vitenskapelige metoder kunne trenges for å utnytte jordmonnet på Yttersø, har vi madam Bisgaards ord for i 1795. Det er interessant å merke seg at dt gjenværende jordet nord for dagens tun, er den siste rest av grevskapskartets situasjon mht. dyrket mark. Området imellom var også den gang beite eller utmark.

Den nåværende sidebygning inneholdt sannsynligvis på denne tiden en boligdel mot syd. Her var innvendig takhøyde 2.60 meter. Veggene var rappet med lere og påført kalkfarge. I begge

rom var veggfargen dyp grønn. Det har vært en tidligere periode med først umalte nakne tømmervegger, deretter malt rapp og tømmervegg som skille mellom de to rom. I midten av forrige århundre ble en lettvegg innført som skille igjen. Under det høye loftstak over, var mot syd et stort kammers på ca 5.5x8meter med ovn og vindu i gavlen mot syd. Kjøkkenfunksjoner lå da i de midtre rommene. Mot syd i det nordre rom er det avdekket spor av en bred opprinnelig utgangsdør på 220x150cm. Dette kan ha vært inngang til stall for eierens hest eller forrådsrom. Bygningen hadde sannsynligvis det fjøstil bygget som senere er avbildet som en forlengelse nordover. Bygningen har utvendig lenge stått med nakne tømmervegger, umalt. Rester av panel og sokkellist på vestveggen antyder paneling i 1820 - 30 årene samtidig med at nåværende hovedhus oppføres.

Yttersøs representative periode

Yttersøs representative periode innledes etter 1810, senest ca 1830, med oppførelsen av det nåværende hovedhus. Det synes viktig at Sartz i 1817 blir grevskapsmedeier. Behovet for representativitet bør da øke dramatisk. Om ikke byggingen kom i gang umiddelbart bør han ha begynt å tumle med idèen. Det nye hovedhus som fysisk er beskrevet i et annet kapittel, innebærer at dets rom fylles med liv. Hva slags liv, er interessant. Søren Hald legger i sin rapport «Norske løkkelandsteder 1630 - 1830», stor vekt på det dannelses- og omgangsmessige skille mellom embets og borgerstand. Gjennom utallige eksempler påviser han deres forskjelligartede sprog og handlingsunivers. Tegnsystemet er dog det samme. Handelsborger eller embetsmann, bygning, have, park, lysthus, interiør, har samme betydning. Det er innholdet de materielle frembringelser fylles med som er så forskjellige.

For handelsborgeren er det viktig å formidle soliditet og kredittverdighet. Det er handelspartnere som skal overbevises om eierens evner og tiltro som forretningsmann. Man har fremdeles ingen børs, slik at den enkelte selv må sørge for å formidle sin status på markedet. Ballene hører vintersesongen til, slik at sommerstedenes viktigste funksjon blir å være ramme rundt forretningsmiddager og selskaperlig samvær med forretningsmessige målsettinger.

For embetsmannen derimot har verden tildels andre krav. Hans vellykkethet avgjøres av hans dannelsesnivå innen de klassiske dannelsesområder. Musikk, litteratur, teater, konversasjon over vitenskapelige og politiske temaer. I det hele tatt er det lærdommen som settes i høysetet. Slike temaer anses av kjøpmannen for å være tegn på mislykkethet i livet. Omvendt anser embetsmannen kjøpmannens konversasjon for åndelig snever i all sin materialisme. Det interessante på Yttersø er at vi har en eier med føttene i begge leire. Sartz må i egenskap av sin fortid hatt et behov for å utvide den forretningsmessige ramme.

Det sosiale liv på Yttersø

Vi vet da også at hans omgangskrets på Yttersø inkluderte byens embetsstand og militære. Som Sophus Bugge skriver i sine barndomserindringer:

Jeg mindes endnu et selskap inde i min bedstefars gaard (Yttersø) paa hans sidste fødselsdag, og jeg kan nogenlunde se, i hvilken orden endel av de gamle herrer sad ved bordet. Blant dem var flere ret originale personer. Krigskommissær Sebbelow, som ansaa seg selv for en stor finansmand. Major Chemnitz, som morede seg over at blive anset af almuen for en troldmann. Naar noget var stjaalet i byen, blev det oftest meldt til Chemnitz, og da vovede tyvene ofte ikke andet end at bringe sagerne tilbage. Jeg mindes at have været paa en auktion efter ham, og iblandt de gjenstande som da skulde sælges, var et glas, hvori der i en vædske gik op og ned en sort djævel med hæstefod og andre attributter.

Vincents Lassen Sebbelow var påstått barn av Christian 9 og støvlett-Chatrine, født i 1805.

Drev som handelsmann i Christianssand og satt flere perioder på stortinget. Han endte sine dager som krigskommissær med bopel i Larvik. Han ble herostratisk berømt som kverulant for sin strid med Nicolai Wergeland. Ellers menget han seg ikke med byens borgere. En annen fast gjest i Sartz hus var den navngjetne kommandør Peter Norden Sjølling 1758-1827. Han forbedret losbåten, drev rederi, var kommandør i marinen og stiftet et hjem for utslitte sjømenn i Danmark. Om ham gjengir Sophus Bugge følgende hendelse:

Blant dem som hadde vært jevnlige gjester i min morfars hus før min tid, var den siden i Kiøbenhavn bekjente kommandør Sjølling. Han har gjort seg fortjent ved en forbedring av den norske lodsått. En sten under vannets overflate i Larviks hav, hvor han en gang hadde stødt med sin baad, var efter ham i min tid opkaldt Sjøllingen. Som et eksempel på hans djerve ligefremme sømands-væsen kan fortelles følgende: En søndag skulde der være middagsselskap hos min morfar, og blant de inbudne var Sjølling. Min bedstemoder sendte kokkepigen op på loftet for å hente ned to skinker som hun der hadde hengende. Pigen kom ned med en skinke og sagde at der ikke var flere, og ved fornyet ettersyn fandtes heller ikke den anden skinke. Ved middagsbordet sat kommandør Sjølling ved siden av min bedstemor. En stund ud i maaltidet ytrede han til hende: « Det er sandt fru provstinde, jeg maa sige Dem saamange tak for i forgaar Nogle venner kom paa mig uforberedt. Jeg havde ingen mad til dem, men saa vidste jeg at De havde to skinker paa loftet, og De kunde jo ikke behøve mer end den ene. Deres skinke smagte fortræffelig, og de skal have saa-mange tak.»

Å reise ut til Yttersø var ingen tidkrevende affære. Familien Sartz bodde i det nåværende sjøfartsmuseum reisen var raskt unnagjort. Sophus Bugge bekrefter dette:

Vi var regelret hos min morfar hver søndag fra middagen af. Om sommeren blev, efter at kaffen var drukket, en stor gammel kaleshevogn forspændt med to røde danske heste. Saa gik turen ut til min bedstefars yndlingssted Yttersø, der ligger lidt overfor Laagens udløb og som i min barndom var omgivet af to store frugthaver.

Med Sartz dannelsesmessige bakgrunn får man tro at de måteholdet var noe større enn i kjøpmannskretsene. Søren Hald gir tallrike eksempler på grenseløs fråtsing i god mat og kostbare viner på lystgårdene. Som en del av selvbildet, den solide kjøpmann med bunnløse ressurser, var dette sikkert nyttig nok innen noen kretser. Man kan ihvertfall gå ut fra at det ble drukket Madeira på Yttersø. Fra Sartz deltagelse i stortingsforhandlingene i 1814, vet vi at han ikke sa nei takk til et eller flere glass Madeira. Forøvrig var datidens Madeira en adskillig tørrere drik enn den man i dag får på Vinmonopolet. En vanlig festservering besto på denne tiden av mindre fiskeretter og supper som innledning, kalvestek eller fugl og til slutt søte desserter. Rekkefølgen var ikke alltid så fastlåst som i dag. Rettene kunne gjerne serveres som man serverer koldtbord. Til maten drakk man vin i store kvanta. Særlig kystbyenes handelsmenn hadde mulighet til å bygge seg opp store lagre av moteriktige viner. Til slutt en akevitt eller to som fordøyelseshjelper. Oppdekningen var mindre formalisert enn den ble i siste halvdel av 1800-årene. Den utstuderte rangordning av glass og servise hører historismen til. Spisebestikk av moderne type var blitt vanlig blant de kondisjonerte. Et moteriktig biedermeier middagsbestikk kan til forveksling være et art deco eller funkis tilsvarende fra 1920-30-årene. Egne spisesaler var ikke noe vanlig fenomen, men man kunne dekke på bukkebord i salen, eller trekke frem klaffebordene og spise i de vanlige oppholdsrommene.

Alt i alt vil vi tro at en middag på Yttersø i Sartz tid må ha vært en begivenhet å ta med seg. Ankommende i hest og vogn sydfra, opp langs parken mot hoveddøren. Deretter avstigning og entrè med servering av god vin. Middag med godt og rikelig drikke og avslutningsvis konversasjon, musikk og eller kortspill med tente piper og godt drikke.

Lystgårdperioden tar slutt

Med Johan Fredrik Sartz død i 1839 avsluttes lystgårdperioden – ihvertfall tilsynelatende. Vi går ut fra at hans enke i liten grad opprettholdt et utadvendt selskapsliv. Man kan imidlertid merke seg at besetningen er økt betraktelig i 1845, før gården selges til Treschow. Det kan være betydningsfullt at etatsråd Treschow i januar 1842 utsteder en obligasjon pålydende 500rd til enkefru Sartz. Obligasjonen representerer neppe en skjult eiendomstransaksjon da Yttersø betales og kjøtes senere. Men det kan ikke sees bort fra Treschow kan ha leid Yttersø av enekefruen. Enten har hun en driftig husmann, Knut Gulliksen eller Kristen Olsen, eller hun leier ut bruksrett. Det er selvfølgelig også en mulighet for at hun selv organiserer driften. I 1847 selger hun Yttersø til Treschow for 4500 rdl. Dermed er en epoke slutt og nye stordriftsformer overtar. Det gamle hovedhuset blir bolig for agronomutdannede bestyrere, som kommer og går. Den første bestyrer Arnt Olsen Thorstad, ga et viktig bidrag til hovedhuset. Han fullfører bygningen ved å male interiørene som til da hadde stått i treets naturlige farge.. Dermed fremstår Yttersøs hovedbygning først i 1850-årene komplett etter moderne målestokk. Kildene forteller at Thorstad med familie bodde på Unnersbu om vinteren. Med noe berettigelse kan man da si at lystgårdperioden kanskje vedvarer helt til midten av 1860-årene da en ny bestyrer flytter inn og sannsynligvis bor her fast hele året. Tiden rundt 1850 er da også slutten på lystgårdfenomenet generelt i Norge.

Yttersø Gårds gamle hager

Renessansehagen

Første gang det omtales en hage på Yttersø er i reparasjonstaksten fra 1686. Hagen omtales etter framhusene og uthusene som følger:

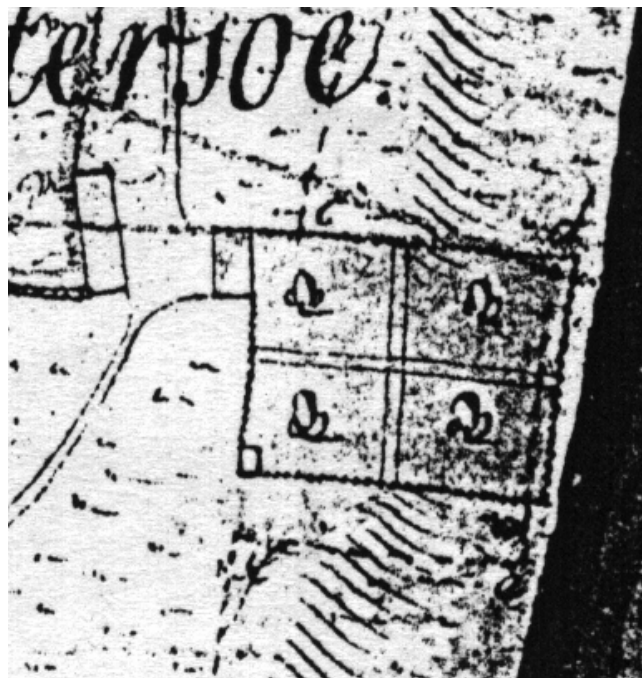
«Udi samme gaard finnes innplanket til en have, hvilken med innplanking kan behjelpe seg etter gårdens og dess leilighet og fattes ikkun dertil som udyktig 5 stolper og rekker 1rdl. Og bord eller hon til plankeverket at forbedre med 4 tylfter 2 ort. Dess reparasjonsomkostning og arbeidslønn 1rdl. 2ort.»

Den neste opplysning om hage, får vi gjennom grevskapskartet fra 1811. Her er en stor hage, bestående av 4 parterrer hver på ca 25x 30 meter med korsformet anlegg. Hagen er tegnet med gjerde. Dens forhold til en fotsti, antyder at hagen er yngre enn denne. Man kan umulig vite om disse to kilder beskriver den samme hage, men typen tilhører 1600-tallet, selv om den er populær helt opp imot 1800. I 1647 utgis Danmark/Norges første hagebok, Horticultura Danica av Hans Rasmussøn Block. Han gir anvisning på å anlegge hager for de øverste sosiale skikt og for den alminnelige borgerstand.. For den sistnevnte gruppe anviser han en inndeling i 4 kvarterer, hvert med sitt mønster, og tilføyer:

«Derfor naar du skal deele en Hawe aff, da gjør du dit beste, at quarterene kand blivfe firekantet om det er mueligt. Thi det er det fornemste».

Han beskriver også hvorledes en have kan anlegges på terreng som ikke er slett. Da anlegges den i terrasser støttet av murer, mens det ved terrasenes sider anlegges trapper. Hagen på Yttersø lå nettopp i en kombinasjon av skrånende og flatt terreng. Typisk nok ikke i noen akse i forhold til huset. Havene var en kombinasjon av pryde og nytte. Utover urter, grønnsaker, blomster og lignende hadde man frukttrær. Yttersøs renessanshage er nettopp tegnet inn med trær i parterrene. Det er interessant å merke seg at man på Yttersø, før flystripen ble anlagt ca 1960, hadde kjøkkenhagen på nedre plata. Det er her renessanshagens nedre del må ha ligget. Jordsmonnet var spesielt godt her, ifølge tidligere beboere som kan huske kjøkkenhagen. Sophus Bugge kan også fortelle i sine barndomserindringer, at han husker Yttersø med 2 frukthager. Det er kan være at restene av renessanshage har overlevd langt opp i vår tid. Det skrånende terrenget mellom de to plataene er relativt urørt og kan kanskje fremdeles inneholde rester av den eldste hagen.

På bildet til venstre ser vi det som formodentlig er låvebygningen til venstre, lenger mot høyre det gamle hovedhuset. Kanskje den bygningen major von Ulrichsdal flyttet hit fra Kirkeodden i 1736. Huset ligger typisk i hagens ene hjørne. Her ingen hovedakse fra huset slik barokkhagen forutsetter. Nederst i hagens sydvestre hjørne sees et lite hus. Kanskje et lysthus? Andreversjonen av kartet har skråskraverte parterrer.

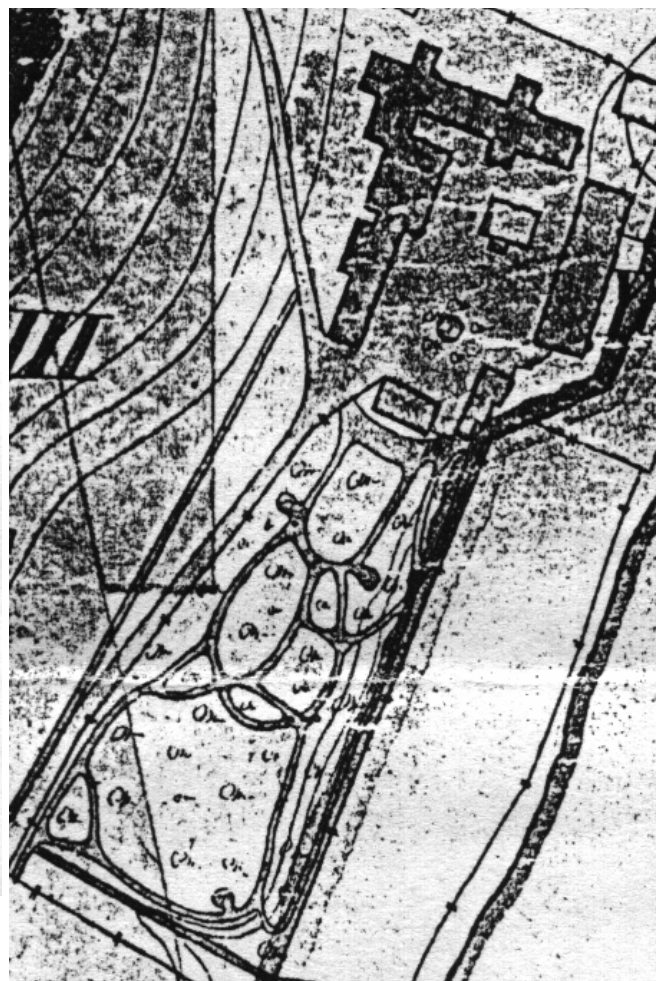
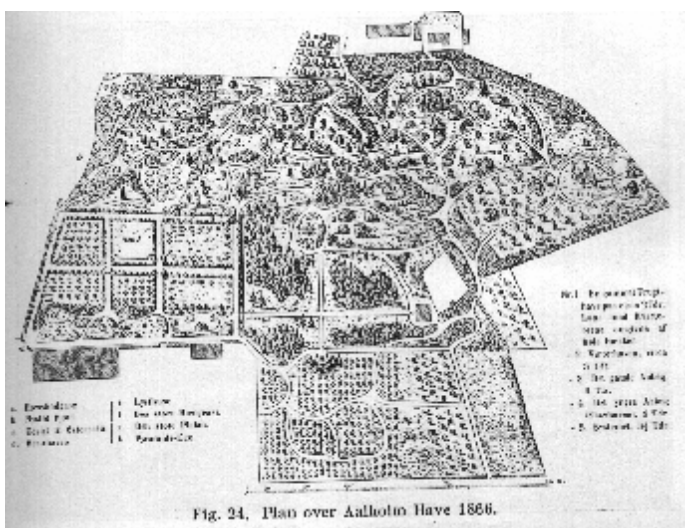

Den romantiske parken

På et ukjent tidspunkt før 1880 endres den gamle tunsituasjonen. Det gamle hovedhuset rives og erstattes av et nytt med hovedfasaden vendt mot syd, i vinkel mot øst fra sidebygningen. Dermed forutsettes en ny hage i det åpne, flate landskapet mot syd. Den gamle gårdsveien blir nå liggende parallelt med en ny hage. Vi har ingen sikre opplysninger om når den nye hagen, eller rettere parken anlegges. Det er ikke urimelig å tro at den planlegges og anlegges i sammenheng med det nye hovedhuset i 1820-30 årene. I 1840-årene er en husmann på Yttersø, Kristen Olsen gift med Johanne Singalsdatter, som også betegnes som gartner. Dette kan tyde på at parken ihvertfall i 1840-årene var ferdig eller under anlegg.

Den beste kilden til opplysninger om parken er et kart fra 1880, i Treschow Fritzøes eie. Her er alt tydelig avmerket. Stilen er romantisk, men ikke den gammeldage romantiske engelske landskapsstil, med vannfall, grotter, templer og kunstig etterlignet natur, men en mer moderne, ordnet utgave. Parken strekker seg rundt 100 meter sydover, ca 50 meter bred. Den er arkitektonisk i den forstand at den danner akse med husets hovedfasade. Slyngede veier krysser hverandre i et slake buer. Den siste er den største. En vei går ned skrenten og følger denne nær nederste platå. Parken er tydelig merket med trær som også finnes ned på det nedre platå. Det er illustrerende å sammenligne med parkanlegget på Aalholm i Danmark, hvor parkens utviklingsstadier kan da-teres nøyaktig. Anlegget av slyngede veier som tilsvarende Yttersøs park ble her utført i 1830-årene. En slik park utvikles over generasjoner. Man kan ikke utelukke at den ikke ble «ferdig» før i bestyrerperioden under Treschow. Det er forøvrig et poeng at parken var en del av tegnsystemet til lystgården. Parken eller hagen er vel så viktig som bygningen. Den tilhører lystgårdens eksteriørelementer hvori inngår bygning og lysthus. Tegnsystemet er en arv fra 1700-tallets hoffliv, nå en vesentlig del av borgerens selv-iscenesettelse. Sommerresidensen med tilhørende park var et vesentlig tegn på høy sosial status og økonomisk potensiale. Lystgårdene var på de viktigste områdene nesten identisk utstyrt. De utgjorde således et felles sprog eller tegnsystem.

Under til venstre situasjonen på Aalholm i 1866. De slyngede stier anlagt i 1830-årene. Til høyre Yttersøs park 1880. Aksebetont og terrengtilpasset. Muligens 1830-årene?

Yttersø Gård, hovedhuset - Et utkast til analyse av husets opprinnelse og stil.

Datering og kilder:

Vi antar at hovedhuset på Yttersø gård er oppført mellom 1820 og 1834. Det finnes to kilder til kunnskap om byggeåret. Det ene er en kapp, formodentlig av et himlingsbord, lagt ned i stubbloftet over annen etasje i 1834. Bordbiten er signert håndverkerne Lars Berge og Hans Ryggestuen med opplysningen at de har satt opp skilleveggen i annen etasje mellom trapperom og kabinett, datert 15.april 1834. Lars Berge er sannsynligvis samme person som opptrer i folketellingen av 1801 som Lars Jørgensen sønn av husbond/gårdbruker Jørgen Larsen på Berge gård i Tiølling. Nest yngst av fire brødre og 44 år gammel i 1834. Ryggestuen navnet stammer fra en liten stue i ved Steinane som under napoelonskrigene ble benyttet til røking. Altså rygestuen. Hans Ryggestuen har vi ikke greid å spore.

Den andre kilden er kartmateriale. Grevskapskartet av 1811 (målestokk 1:4000), kartdelen for Yttersø utført av assessor Spøck og løytnant Brynie, viser i begge versjoner et tun med to bygninger beliggende parallelt i retning nord-syd, den ene bygning tilsvarende dagens sidebygning. Grevskapsoppmålingene ble utført med meget strenge krav til nøyaktighet etter detaljert skriftlig instruks, så det virker urimelig at det egentlig burde vist dagens situasjon med et vinkelformet tun og hovedhus på tvers av den eldre situasjon.

Neste kart er tegnet i 1820 av løytnant Grimsæth, i 1:20000. Her er nøyaktighetsgraden liten, men det ser ut til at bygninger er tegnet inn i realistisk posisjon. Situasjonen tilsvarer grevskapsoppmålingens. Andre kart finnes, men med mer symbolorientert gjengivelse av tunsituasjonen. Det kan være betydningsfullt at J.F.Sartz i 1820 fradeler grevskapseiendommene, sin tidligere bygglede eiendom Yttersø. Det stred i mot kjøpsavtalen med kongen i Danmark å fradele eiendom fra det tidligere grevskapsgodset. Det synes nærliggende å tro at J.F.Sartz på dette tidspunkt planlegger investeringer på eiendommen. En ting er ihvertfall sikkert, at hovedbygningen av byggetekniske årsaker bør være satt opp ihvertfall ett eller to år før 1834.

Restaureringsarbeidene har bragt for dagen at den laftede bygningskroppen er hel og oppført til samme tid. Utført som kannov. Utvendig kledning, gerikter, gesims, sokkellist, halvsøyler og vinduer er opprinnelige. Innvendig har tømmervegger, gulv og himlinger ingen spor etter annen dekor eller kledning. Listverk, dører og paneler og hovedtrapp tilhører første periode. Branntaksten av 1855 forteller at interiørene med unntak av trapperom, sal og salskammers sto trehvite frem til over 1855. Treoverflaten under første malinglag indikerer dette. Husets utviklingshistorie har følgelig ingen skjulte perioder. Hva øyet ser er representativt og uttømmende. Den eldste fargesettingen er av senempire type tilhørende 1820-30 tallet. Vegglivet i sandstensoker og vinduene i terracotta. Det har vært noe tvil om hoveddøren var ådret i mahogny eller gråmalt som sokkellisten og grunnmuren. Bygningen er åpenbart malt opp igjen i neste periode med en tyngre variant av samme sandstenslignende farge. De opprinnelige pipene slik de sees på foto fra 1923 har en fasong som antyder perioden 1820 –50.

Det er ingen spor i selve bygningen som indikerer en særlig høyere alder enn 1820-årene. Det er ellers få fellestrekk med lokal byggeskikk utover de særegne pilasterne som flankerer vinduene. Disse obeliskformede pilasterne finnes på Gyldenløves residens i Larvik og i det folkelige byggeriet på Torstrand og Langstrand. Her opptrer de gjennomgående i en senempire sammenheng – ofte så sent i tid som 1840 – 60. Vi antar at herregården i Larvik fikk disse pilastrene ved fornyelsesarbeider etter 1820. Det er ikke utenkelig at Yttersø er først ute

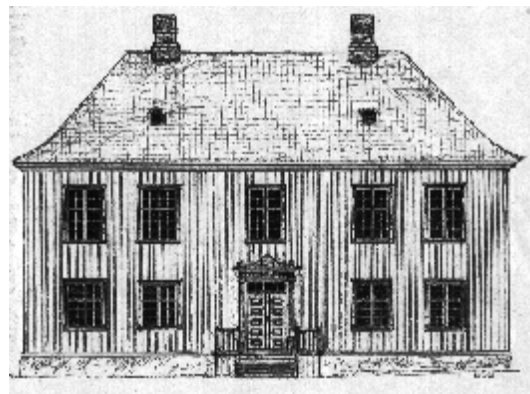
med denne lokale dekorformen. Enkeltelementene er velkjente fra andre sammenhenger siden slutten av 1700-årene.

Yttersøs vindusgerikter har separate detaljert skårne baser og kapiteler. Kapitelet er i realiteten en nøyaktig gjentakelse i lite format av gesimslisten på Langelstrand kirke. Langelstrand kirke ble innviet i 1818 av Yttersøs byggherre. Snittegningen utført av byggmester Lind i 1815 viser tilnærmet samme detaljering av gesimsen som i dag. Mansardtaket er åpenbart ved utførelsen erstattet av et valmet tak med kinavipp tilsvarende Yttersø.

Stildiskusjonen

Det er sagt mye om hvilken stil hovedbygningen representerer. Riksantikvarens arkiver oppgir ca 1800 som byggeår uten at det er begrunnet nærmere. Det nærmeste man kommer en stilbeskrivelse er innberetningen til den antikvariske bygningsnemnd i 1924:

«Hovedbygningen er et to-etages laftet tømmerhus med stående panel, utsvaiet valmtak, sterkt markeret, rikt profileret gesims, høiere vinduer i overetagen som gir denne et særegent preg av fest og strengt symmetrisk og harmonisk utformet hovedfasade mot havnen; det indre viser gode detaljer i en enkel og nobel klassisisme; huset antas å være opført i slutningen av det 18. Eller begynnelsen av 19. aarh., muligens av prosten Johan Fredrik Sartz, en av de s.k. «grevlinger» som byslet gaarden fra 1805 og fik særskjøte paa den i 1820; i vinkele med hovedbygningen staar en lang to-etages drenge-stue og uthusbygning med avvalmede gavlspidser.»

Vi synes det er verd å merke seg at man unngår å låse bygningen fast i et begrepsapparat. Man nøyser seg med en malende beskrivelse. Bygningen byr på en del stilistiske problemer om man ikke nøyser seg med en generell henvisning til klassisismen.

I 1995 påpekte NIKU at bygningen inneholdt trekk av Louis seize og empire og fremførte hovedhuset som et manglende mellomledd mellom disse to stilartene. Det ble da forutsatt byggeår helt i begynnelsen av 1800-tallet, slik Riksantikvarens arkiver hittil har anslått. Tilsvarende ble de malte interiørene i første etasje noe senere tolket som kjølige empire fargesettinger. Utvendige fargefunn ble tolket i lysere sandstensimitasjon med brun mahognymalt hoveddør. Funn av ueksponerte rester av den opprinnelige utvendige maling i 1996 førte til revisjon av tolkningen av utvendig panelfarge. Den var opprinnelig betydelig kraftigere rosa enn antatt. Vedvarende undersøkelser bragte deretter for dagen et opprinnelig panelbord gjenbrukt som foring ca 1870. Nå viser det seg at NIKUs antatte førstefarge er korrekt, men en ytterligere oppmaling tilsvarende malingsølet fallt nå på plass som strøk nummer to. Treverket under første fargesetting virker friskt. Første fargesetting ca 1820-30 og annen ca 1850 er dermed trolig å forstå på bakgrunn av vanlig stilskjema selv om kombinasjonen sandsten og terracotta er fremdeles er uvanlig.

I 1998 ble branntaksten fra 1855 funnet. Her fremgår det klart at hele første etage med unntak av trapperommet sto umalt i 1855. Ellers var bare kabinettet og salen i annen etage malt. Avisfunn bekrefter at malingen av sal og kabinett må være utført rett over årskiftet 1851 - 1852. Tilsvarende funn i sydvestre stue i første etage antyder 1855 - 1856 som første dekorasjonsperiode her. Fargesettingen datert til denne tiden er dels helt i tråd med trender i f.eks. Kiøbenhavnsk interiørdekor i tiden rundt 1840.

Kort oppsummert antas Yttersøs hovedbygning oppført ca 1820-30 av grevskapsmedeier Johan Fredrik Sartz. I hans tid sto bygningen panelt og innredet, på et par kammers nær, men umalt. Først i 1850-årene ble huset malt innvendig. Byggherren døde i 1839 og fikk altså ikke noe langt liv med bygningen. Men at han satt umåtelig stor pris på den, forstår man av hans ettermæle:

«Vi troede vaaren vilde skabe / En vaar udi dit Bryst igjen, / Og at du paa dit Yttersøe / en mørk høstaften vilde døe. / Det blev ei saa. - At paa de steder / du pleied her saa mange aar, / staar hængebirken nu og græder, / Dit Drapa Laugens vover slaar / og lundens stemmer lyde: fred! / Naar sol står op, naar sol gaaer ned.» (fra sang til begravelsen 18.3.1839).

Med hovedhuset oppdatert til ca 1820-30, holder ikke lenger de gamle skjemaer for forståelse av husets stilmessige sammenhenger. Overgangen fra Louis-seize til empire byttes ut med overgang fra empire til biedermeier. Man må se på det hele med friske øyne og tilsvarende synspunkter. Den første overgangsteorien baserer seg på riktig observasjon men holder ikke mot dateringen og eksistensen av en tilbakeskuende trend i perioden 1820-50

Beskrivelse - Hva øyet ser

Bygningen er flatemessig definert og enkel. Dekorasjonsmessig er fasadene behandlet uten gjensidig avhengighet. Hovedfasaden kan godt betraktes som en kulisse. Den fremstår uten bakenforliggende volum, ikke kubisk. Den skyter opp av terrenget, men hviler samtidig stødig og tungt gjennom bredden. Symmetrien er begrenset til hovedfasaden, ellers bestemmer det praktiske komposisjonen. Slikt sett fremstår hovedfasaden uavhengig av det bakenforliggende. Da NIKU analyserte utvendig fargesetting, lette man forgjeves etter påmalte blindvinduer som kunne gi en illusjon av symmetri.

Hovedfasaden fremstår større enn den faktisk er. Dette skyldes høyden. En meter grunnmur, syv meter vegggliv og fire meter tak, blir ganske ragende. Denne høydevirkningen underbygges av annen etages høyere vinduer og sidegeriktenes smalnende utforming. Kortsidenes takflater er betydelig brattere enn langsidenes. Taket fremstår som brattere og høyere enn det faktisk er og bedrar øyet ved hjelp av gesimslisten, kortsidenes bratte vinkel og kinavippen. Taket ser ut som et 1700-talls stort, bratt tak. Bruken av raftepanel trekker blikket mot høyden. Alle enkeltelementer bidrar til en nesten manneristisk, strukken høidevirkning. Det hele avsluttes elegant og lett av det helvalmede tak med svai, støttet opp av en rikt profilert palladiansk gesimslist. Vinduenes store format med krysspost og småruter, gir det hele en luftig og åpen virkning. Man kan samtidig se bygningens hovedoppdelinger, som er horisontale - som skiver, stablet opp på hverandre. Bygningens elementer består av grunnmur med sokkellist, vegggliv gesims og takflate. Vertikale inndelinger som lisèner og pilastre finnes ikke, men skyggevirkningen av panelet, geriktenes og vinduenes utforming streber oppover. Den opprinnelige fargesettingen har markert skiveeffekten. Det er nå konstatert gjennom spor i takkonstruksjonen og Sophus Bugges akvarell fra 1845, at bygningen hadde en gavlfronton som kun var dekorativ. Maksimal høyde 160cm. Bredden tilsvarte omtrent trapperommet.bakenfor.

Yttersø i en større tradisjon

Det er viktig å understreke at Yttersø helt klart befinner seg i en lang villatradisjon. Fra 1700 og frem mot midten av 1800-årene gjenfinnes bygningskroppen i lystgård og landpalèbyggeriet i Norge og i resten av Europa. Det er detaljene og komposisjonen som adskiller innenfor den lange tradisjonen. Huset lener seg ikke klart på en stilart, men henter elementer fra forskjellige kilder. Det generelle inntrykket er tilbakeskuende, men det er urimelig å snakke om stilretarda-

sjon i en by som Larvik som gjennom hele sin historie har gått i takt med Europa. Det er mer på sin plass å fremheve den gryende romantikken og historisme-tendensene i tiden. Kjeld von Folsach skriver: *”Historisme. Historisismen eller historismen – vil jeg oppfatte som en stilepoke som strekkende seg fra ca. 1800-1830 til ca. 1900 eller perioden mellom nyklassisismen og art nouveaux – jugend. Den karakteriseres ved sideløpende, bevisst å ”gjenbruke” flere historiske stilarter og adskiller seg fra nyklassisismen ved ikke kun å hente inspirasjon i antikken, men i alle historiske tider.”*

Det er fristende å peke på Yttersøs rektangulære liggende bygningskropp som føyer seg inn i en lang tradisjon. Samtidig brytes den liggende hvilen av oppadstrebbende elementer som om arkitekten vil to ting på en gang. Ro og reisning - eller for å si det med Schinkel: *”Å forene antikkens ro med det himmelstrebende i gotikken”*

Tillegger man 17 og 1800-tallets arkitekter en for snever idèverden? Imiterende arkitektur var slett ikke ukjent før 1850 – heller ikke utover klassisismens foreskrevne antikke forbilder. En tid som til de grader benyttet forlegg som inspirasjonskilder var naturligvis åpen for gjenbruk: *”Den imiterende arkitekt forholder seg generelt mer bevisst til fortiden. Når han imiterer denne, kan det skyldes at den eldre stil anses for å være særlig forbilledlig ut fra både estetiske og konstruktive beveggrunner, men det kan også skyldes at, at han ønsker å fremkalle visse evokative eller assosiative virkninger”*(von Folsach)

En følelse av empire har huset fra det nøkterne, ribbede ytre, men i motsetning til empirens strenge og antikk-kopierende ytre, gir Yttersø et uttrykk av romantikk og detaljeringsglede på Louis-seize manèr. Her er ingenkvader dekor, konsoller og tannsnitt, pilaster eller søyleinndelinger og monumentale midtpartier på empirens vis. Vinduene flukter på klassisistisk vis vegglivet, men mangler nøkternheten. Innenfor den stramme avgrensningen av vindusåpningene, bobler detaljeringsgleden frem. Abstraherte klassiske pilastre, romber dråper og kannelinger, eggstavbård og profiler, omgir vinduene - glimrende og fint utført. Ingen av disse enekltdekkorelementene var i seg selv fremmede for 1820-30 tallet. På denne tiden innledes igjen en periode med hang til halvsøyler, eggstavbårder, romber etc. Møbelkunsten gir eksempler nok.

Vinduenes utforming, med høyt kryss og rammer med småruter er i realiteten det typiske Kiøbenhavnske rokokkvinduet anno 1750-60 årene - ikke empirens moderne og større glassflater - slik man en generasjon tidligere kan se på f.eks. Store Mæla i Skien. En gjennomgang av foreliggende materiale viser imidlertid at vindustypen utbreder seg i bølger og aldri forsvinner helt. Det er betegnende at empirearkitekten C.F Hansen tegner det nye kongelige slott i Kiøbenhavn med denne gammeldagse vindustypen heller enn den moderne. I 1820-30 årene ser det ut til at vindustypen igjen får en større utbredelse. Det spørres om ikke arkitektens og samtidens oppfatning av arkitektonisk virkning innenfor en helhet er viktigere enn senere tiders skjematisk tenkning om hva som burde være eller ikke være av vindustyper til forskjellige tider. Påfallende at typen vindu synes å falle sammen med romantiske perioder.

Hovedinngangen med tofløyet dør med fem liggende speilfelter i hvert dørblad uttrykker en letthet og eleganse mer enn den typiske empiredør som gjerne har tyngre kvadratiske speilfelter - en mer militær stramhet. Overlyset med fint utført plastisk skåret bord. Louis-seize i opprinnelsen, men allikevel annerledes i utførelsen. Flankert av kannelerte halvsøyler, med et ukjent men rekonstruert overstykk. I senempiren erstatter halvsøyler de mer akademisk korrekte flate pilastrene som kjennetegner klassisismen. Rundt 1830 lages f. eks. speil i økende

grad med halvsøyler på hver side av speilet. Overlysets gammeldagse profilering og dørens form og inndeling gjenfinnes i Larvik i Nedre Fritzøegate 3. I Nedre Fritzøegate 3 med Hepplewhite halvsirkelformet overlys. Bygget tidligst 1842 da en eldre bygning ble utvidet med nevnte nybygg. Tilsvarende i Storgatens patrisiergårder. Den samme trend gjenfinnes internasjonalt opp i 1850-årene. Sammenligner man med tilsvarende enkelt dekorelementer andre steder i Larvik ser man at Yttersøs dekorative utstyr etter all sannsynlighet hører hjemme i annet kvartal av 1800-årene.

Det som slår en ved Yttersø er abstraksjonen og friheten i forhold til de klassiske forbildene. Det er en leken, men dannet og kunnskapsrik Louis seize ånd som uttrykker seg gjennom dekoren. Den palladianske gesimslisten er intet folkelig påfunn. En svensk arkitektur-professor som en gang fremhevet noe han kalte «den abstrakte nordiske klassisisme». Det kan av og til se ut som om den pompøse empirestilen aldri fikk bredt gjennomslag i Norge. I steden lever en Louis-seize og Hepplewhite inspirert stilholdning videre og preger byggevirksomheten langt opp på 1800-tallet. Denne retningen gir større spillerom for snekkerlede og fantasifull fortolkning av motiver. Så lenge den tøyles av den klassisistiske dannelse, uten å bindes av akademisk rettroenhet, appellerer den antagelig mer til de private byggherrene enn de mer monumentale og korrekte strømningene. Det kan diskuteres om det er snakk om en vedvarende trend. I realiteten kan vi stå overfor en selvstendig, men noe tilbakeskuende stilhistorisme, en slags tretthetsfølelse i forhold til den stive empirearkitekturen. Formene kan tilskrives en kontinuerlig brukshistorie, men sammensetningene og bruken er ny. Borgerliggjøringen av empiren etter Wienerkongressen – tilbake til hverdagen – kan også ha medført en gjenoppvekking av håndverksgleden og fantasien. Det er ikke lenger de pompøse visjonene som setter folks fantasi i sving, men heller en leken drøm om et tapt arkadien. Arne Lie Christensen avviser at kun hensynet til det praktiske var det som styrte forfedrenes byggeskikk:

”Det kan umulig være fordi dette var spesielt praktisk. Jeg er ikke i tvil om at grunnen er at folk ønsket seg noe vakkert og noe fantastisk.”

Det klassisistiske empirekjemaet løser seg opp i en vennligere og mer romantisk lek med de klassiske formene. I nabobyene langs kysten tror vi omtrent samme mønster gjenfinnes. Rundt 1820 skimtes virkelig en trend mot det mer utbroderte, særlig vindusomramminger. Ikke forstått som dekor i det hele tatt men som type dekor. Innenfor strammere empirearkitektur finnes også vindusdekor men mer som realistisk imitasjon av stenarkitektur – stenomramming med sluttsten på toppen og eventuelt ”ører” i hjørnene. I tilfellet Yttersø er det fantasien som fører an – ikke realismen.

Interiører med lange røtter

Innvendig ånder huset av en sober tilsynelatende klassisisme. I første etage dominerer symmetriske gerikter med tett rifling og plastisk hulkil eller flat utforming, hjørneklosser med diamantskårne romber eller vifteformer. Halvhøye elegante fotlister noen avdelt med platte samt nesten funksjonal-istiske taklister. Ellers hele veggflater uten inndelinger. I annen etage er inntrykket mer monumentalt ved at sidegeriktene er ertattet med kannelerte halvsøyler. Overstykkene er imidlertid påfallende snaue og gir det hele en virkning av egyptiske pyloner. Her er høyere fotlister og større hulkil taklister. Sikkert også betinget av den større takhøyde: 3 meter i første etage og 3,60meter i annen etage.

Salens brannmurbelistning er verd en egen beskrivelse. Sammensatt av kannelert hulkil, tilbaketrukne partier og symmetrisk flankert av tettrifledede trekvartstaffer Base dekorert med riflet rombe, og kapitel i form av hulkil. I det hele gir det en følelse av egyptiske sivbunter, mer enn romerske eller greske motiver. Hele annen etage har gjennomgang via tofløyede dører. Denne

etagen er åpenbart skapt til fest – likevel ikke uten følelse av intimitet.

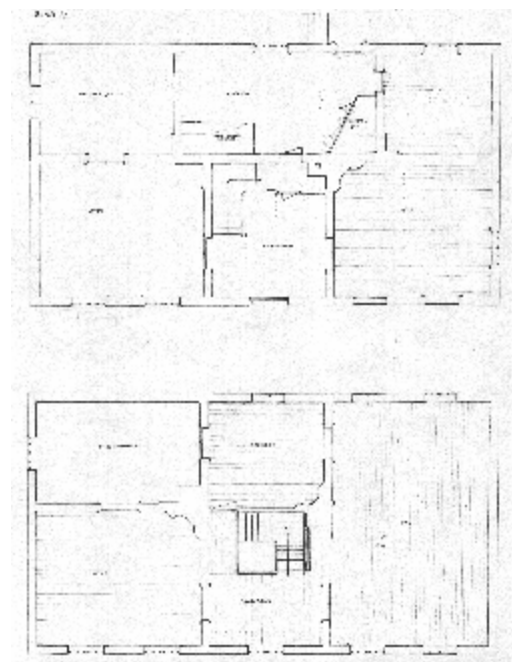
Man kommer inn hovedinngangen i første etage, inn i et romslig, men nøkternt trapperom. Trappen til annen etage mot bakveggen, knukket i tre partier med to repoer. Tettstilte rundstokk spiler bærer en enkel funksjonalistisk håndlist. Gjennom en bortimot kvadratisk lysåpningen mellom etagene får man full høyde, syv meter. Absolutt Kiøbenhavnsk anno 1810 - 20 årene. Trapperommets første etage, flankeres av to stuer. Mot gårdsplassen kjøkken flankert av mindre stue og kammers. Det er åpenbart at første etage er privatetagen. Forøvrig bør det nevnes at den gjennomgående midtgang, amputert ned til en liten forstue gjenfinnes ned til slutten av 1700-årene i Larvik. Små håndverkerhus på Langestrand har nettopp denne praktiske utforming såvel som mer representative gårder som Gui på Brunlanes. Bjerknæs utredninger over bergenske grunnplaner viser det samme fenomenet. Det nye på Yttersø er utnyttelsen av trapperommet som iscenesettelse av en mer arkitektonisk enhet mellom trapp og trapperom.

Det som ellers slår en i innredningen er at man har spilt på store enkle flater, omrammet av listverk - til gjengjeld så fint utført at det tilsvarer møbelhåndverk. Assosiasjonene er langt fra entydig til det gresk-romerske forbilde. Motivbruken er romber, platter, tette rifler, hulkil og staff. I den grad man bruker halvsøyler, er det ikke i realistisk sammenheng. Det virker påvirkningsmessig relativt fristilt. Mange av formene gjenfinnes i midtposter, gerikter og annet fra 1600-årene frem til det aktuelle tidspunktet. Noen har rotet i en skattkiste av historiske former.

Grunnplan og takhøyde

Husets grunnplan er ordnet rundt en tverrgående akse. I 1.etg. front flankerer stue og trapperommet, som er et virkelig trapperom med dominerende og dekorativ hovedtrapp. På baksiden er rommene plassert på hver side av kjøkkenet, men uten hensyn til symmetri. Vindusåpningene er plassert der de gir mest praktisk nytte. 2.etg. er dominert av en gjennomgående sal i øst. Vinduer i par mot syd og nord. Midtplassert brannmur mot vest flankert av tofløyede dører. Mot hovedfasaden, ellers samme situasjon som under. Mot baksiden et kabinett i trapperommets bredde, deretter et stort kammers eller en mindre stue. Gjennom alle rom er gjennomgang via tofløyede dører. 2.etg. er åpenbart bygget for fest.

Takhøyden i 1. Etg. er de, i herskapelige hus, sedvanlige 3 meter. Rommene her virker mer private og det er heller ikke gjennomgående akse annet enn i front. I 2. Etg derimot er takhøyden hele 3.60 meter. En høyde som må ha vært uvanlig i sin tid. Man finner slikt på Jarlsberg og andre mer slottslignende boliger med empirepreg, men i slik lystgård eller byborgerbolig sammenheng er det uvanlig. Selve situasjonen med festetagen over privatetagen er et gammelt slotts og palè fenomen. Det er fristende å betrakte bygningen som et miniatyrslott. Rommenes proposjoner har nettopp noe slottslignende over seg. Så store takhøyder forbinder man ellers med adskillig senere historisme og sveitservillaer av den mer på-

kostede typen. På kontinentet derimot, finner man mye av det samme i landpaleene og de moderne byleiligheter og villaer på denne tiden.

Rokokkobygninger fremstår gjerne med intimitet i interiørfølelsen til tross for takhøyder utover det vanlige. Slikt sett er Yttersø preget av empirens monumentalitet. Rommene føles vide og store. Det er mye rom til tross for grunnflatens begrensning. Likevel ikke uten intimitet. Blar man gjennom samtidige interiørmalerier og tegninger fra denne tiden finner man mye av det samme. Konklusjonen er at Yttersø på mange vis er et ytterst moderne hus i sin tid, men rendyrket for lystgårdfunksjonen. Et hus til fest og hyggelig samvær.

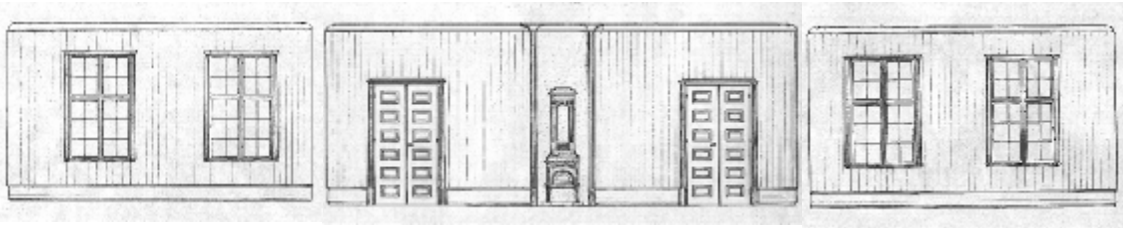
Biedermeier som arkitektur

Hvordan faller dette inn i tiden rundt 1830? Interessante er de tankene tyskeren Georg Himmelheber fremfører i sin artikkel «Kunst des Biedermeier» fra 1988.

«Ist ein Gebäude des fruhen Klassizismuss im spateren 18. Jahrhundert in seinem ausseren rythmisch gegliedert und raumlich durchgeformt, in Risalite unterteilt, mit aussgeprägter geschossteilung und einem beherrschenden Hauptgeschoss, dabei aber mit achsialen Bezugen in der Senkrechten vom Sockel bis in die Attika, so hat ein Biedermeierbauwerk von dem allem nichts sondern vielmehr ein eher flachig begrenztes, sparsam gegliedertes Ausseres. Bestehen die Bauten dann um 1800 aus geometrischen Blokken, aus denen weitere kubische oder kugelige Baukörper herausdrängen, mit abweisend glatten Wänden, in die Fensteröffnungen ohne rahmende Gewände eingesschnitten sind, so hat auch davon die Biedermeierarchitektur wenig; sie bevorzugt eher breitgelagerte scheibenformige Bauglieder mit einem Hintereinander verschiedener Ebenen mit eingefügten Nischen bei möglichst geschlossenem Umriss. Aussen wie innen findet sich eine Schichtengliederung: Flächen sind in flachen eingetieft, sich scheinbar zur Fläche schliessende Säulen oder Bogenstellungen korrespondieren nicht mit entsprechender Gliederung der Wand, sondern sind sie wieder nur von Flächen hinterlegt, hierin durchaus der struktur gotischer Bauwerke vergleichbar. Der klassizistische Formenapparat wird zum Schmuckenden Beiwerk. Der Portikus - die Tempelfront - ist im Klassizismus des spateren 18. Jahrhunderts stets integrierter bestandteil des ganzen Gebäudes.....In Biedermeier wird der Portikus zur plastischen Zutat, vor den hintergrund der glatten Wand gesetzt, ja er kann schliesslich zur Flachendekoration verkummern,....Pilaster und Gebälk verlieren ihre tektonischen Funktion, die sie in den fruheren Phasen des Klassizismus in ganz starkem Masse haben, sie werden zu aufgelegten Zierelementen, zur Flächenbegrenzung, zum umlaufenden Fries. Klarheit und Übersichtlichkeit kennzeichnen Ausenbau wie Innenraum der Biedermeierarchitektur, die dabei nicht ohne Würde ist». Side 28, Kunst des Biedermeier 1815 - 1835.

Hovedhuset på Yttersø gård, kan i noen grad forstås slik Himmelheber beskriver Biedermeierarkitekturen. Det ytre er nettopp preget av glatte flater, blottet for rytmiske inndelinger. Et anstrøk av rytme gis av vinduenes plassering: 2+1+2, men det er også alt. Vindusåpningene er markert klart og sluttet. Omrammingen er utstudert detaljert og har ingen logisk forbindelse med bygningens struktur. Inngangspartiet, portikus, fungerer for seg, uten ytterligere bygningsmessige konsekvenser for husets midtparti eller den overliggende gesims. I interiørene observerer man den samme uavhengighet av helheten. Listverkets og dekorens oppgave er å markere eller omslutte flatene. Søylene gjør ikke bruk av noen båret gavlf, men er utstyrt med en avslutning av meget spinkel karakter. Poenget er ikke å fremvise noe realistisk forhold mellom det bærende og det som bæres. Forøvrig er det fristende å bemerke at beskrivelsen passer godt på mye av den arkitekturen norske arkitekturhistorikere gjennomgående har beskrevet som uttrykk for norsk empire. Det er fristende å spørre om ikke norsk arkitekturhistorie i for stor grad har snevret inn den borgerligjorte empiren heller enn å skille den ut og gi den egen status.

Alle himlinger, vegg og gulvflater er nettopp markant definert som selvstendige flater. Ingen forstyrrende brystninger, pilasterinndelinger etc. En utvikling tilsvarende den som er beskrevet her, finner man på samme tid i møbelkunsten. Det er nettopp det flatebetonte, eventuelt ut-

Salen på Yttersø. Vegger mot syd, vest og nord. Ovn er i dag i salen i kommandantboligen på Fredriksvern, Stavern. Salen ble helåddret ca 1852. Før det sto den umalt. Alle bygningsdeler, med unntak av en veggfast divan langs den nesten 10 meter lange østveggen, er intakt.

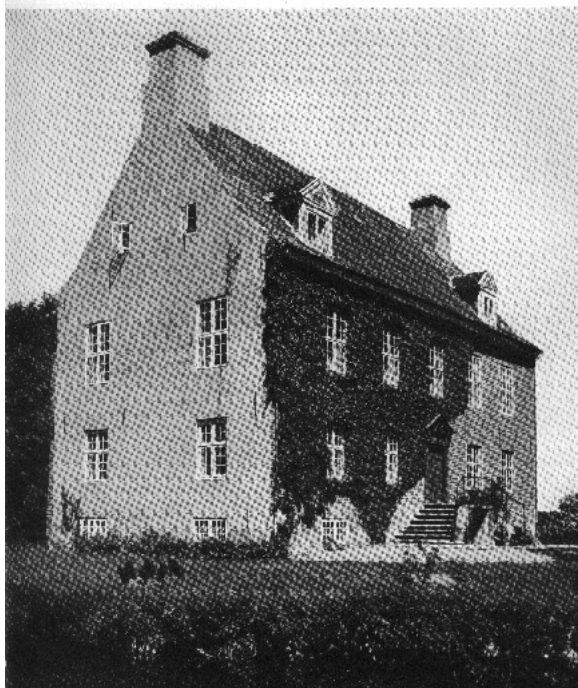
smykket med innlagte linjer og geometriske figurer - uten å forstyrre flatekomposisjonen - som utgjør det tidstypiske. Imidlertid finner vi på samme tid en utvikling mot det skulpturelle, velkjent i den typiske biedermeiersofa - elegante pølseformede skjæringer som understreker møbelets linjeføring. Disse pølseformede skjæringene har forøvrig sitt opphav i de gammelegyptiske Lotus og sivbunter. På møblene ser vi også at bygningselementer som søyler, forminskes fra full høyde til å bli dekorative, nesten løsrevne elementer i form av kvart eller halvsøyler i 2/3dels høyde av møbelets korpus. De tidligere klart bærende og bårne bygningselementer forvandles i 1820 og 30 årene til rent dekorative og nærmest symbolbærende innslag.

Et grunnleggende trekk ved biedermeierepoken er opptattheten av den private sfære. Den politisk stormfulle Napoleonstiden ble avløst av Wienerkongressens reaksjonære samfunnsbevarende politikk. I de fleste europeiske land undertrykket man politisk aktivitet med hård hånd. Borgerskapet dreiet fra opptatthet av frihetsideer og demokrati til hjemmets trygge sfære og estetiske problemer. Estetisering av tilværelsen utgjør grunnlaget for biedermeier-stilens ofte rendyrkede opptatthet av form og flate. På sitt enkleste tangerer stilen funksjonalismen og på sitt mest elegant svungne, både rokokko og art nouveaux. Men stilen peker ikke bare fremover. Motivrepertoaret hentes fra renessanse og Louis seize. Geometriske motiver, groteskerier, urner og flagrende bånd. Generelt er det en romantisk ånd som er åpen for å gjenbruke fortiden.

Det er nettopp på denne tiden den vitenskapelige utforskning av fortiden skyter fart. Gotikken er allerede akademisk akseptert og utforsket. Den norrøne fortid er på vei. Man er åpen for gjenbruk, slikt sett er kanskje historismen allerede i emning - dog fremdeles med den klassiske dannelse som strukturerende faktor. Det er nok å gløtte til Langestrand kirke med vinduer fra senst 1818. Svært så gotiske i sprosseverkets utforming. I forhold til Napoleonsempirens pompøse og arkitektonisk rigide estetikk, betyr biedermeierstilen en frigjøring av fantasien. Håndtverkeren tar tilbake en god del av den innflytelse arkitekten har tiltatt seg. Frigjøringen fra den akademiske oppfatning av antikken gir spillerom for å leke med motivene. På Yttersø er dette et trekk man legger merke til. Dog er en akademisk samlende tanke bakenforliggende. Det ender ikke i eksesser.

Allerede tidlig i 1800-årene spør Schinkel hvorfor man absolutt alltid må bygge i en annen tids stil - nettopp med tanke på hangen til ren kopiering. Sammenligner man med den mer folkelige lensmannsgården Reinemo i Hedrum ser man tydelig hva dette betyr. Her gjenkjennes mye av

Yttersøs dekorative utstyr, men adskillig saftigere og folkeligere i utformingen. De tettriflede sidegeriktene til vinduene blir her en slags overdrevent spente fjærer som dirrer under vekten av en underdimensjonert topplis. Sammenligner man med den akademisk utførte empirebygning Jarlsberg Hovedgård blir det enda klarere hva denne frigjøring av fantasien betyr. Vil man se den absolutte motsetning til Yttersøs flatearkitektur kan man se på Ulefoss hovedgård. Denne empirens hovedverk i Norge er basert på en geometrisk masse, ut av hvilken springer kuppelform, glatte vegglinjer og vinduer med den mest ribbede og enkle omfatning. Og ikke minst et klart betonet midtparti som behersker fasaden. Ulefoss er Yttersøs absolutte motsetning.

Til venstre: Bramsløkke, bygget ca 1700 i Musse sogn, maribo amt, Danmrk.
Over: Nysø, bygget 1673 i Præstø sogn, Præstø amt, Danmark. Portalen ble oppført i annet kvartal av 1700-årene. To eksempler på Yttersø-formens tidlige fase.

Et historiserende hus

På mange måter er Yttersø et historiserende hus ved avslutningen av en lang tradisjon. Går man lenger tilbake i tid, til senbarokken, oppdager man tidlige versjoner av huset. De glatte vegglinjene, palladianske gesimser og helvalmtak med svai. Utbroderte inngangsportaler i sandsten. Det er naturlig å nevne Herregården i Larvik som en naturlig del av byggherrens omgivelser. Herregården fikk sin nåværende utforming rundt 1730. Eksteriøret er preget av høy annen etasje inneholdende en festsal. Taket er helvalmet med svai. Helhetlig sett er imidlertid avstanden stor. Vil man se byhus fra rundt 1700 med lignende trekk, kan man titte rundt seg i kvadraturen i Oslo. Gjennom 16 og 1700-årene oppføres det rundt i Europa landpalæer av lignende type. Ofte i sandsten. Elegante bygninger med helvalm og kinavipp. I Danmark forekommer en landpalætype fra rett før 1700 frem til rundt 1750, med høy grunnmur, standard første etasje høyde og meget høy annen etasje. Stor gesims og helvalmet tak med kinavipp. Etter 1750 forsvinner den høye grunnmuren og kommer først tilbake et stykke over 1800. Det er frapperende likhet med bygningstypen fra rundt 1700. Vindustypen er typisk rokokko, men forekommer opp til midten av 1800-tallet som arkitektonisk effekt. Christiansborg ble oppført rett over 1800 med denne rokokko-vindustypen. I Norge er man ikke godt vant med typen. I Trondhjem finnes enkelte likhetstrekk.

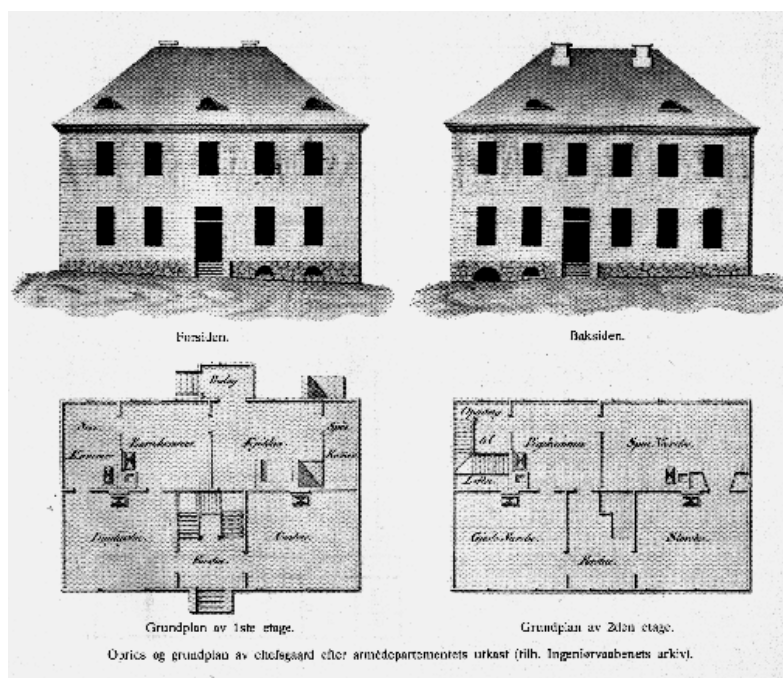
Drammen har fremdeles en del av sine gamle lystgårder i behold. Gulskogen gård og Vivelstad i Lier er to eksempler på en lignende bygningstype. Begge er oppført i de første ti årene av 1800-tallet. Takene har 1700-tallshøyde og grunnmurene er lave. Vivelstad har den høyere annen etasje og er en fasademessig enklere utgave av Gulskogen. Bygningskroppen gir en anelse av Yttersø.

Vivelstad, lystgård i Lier utenfor Drammen, oppført i to etapper av Cappelen de første 10 årene av 1800-tallet. Lavere første etasje kan skyldes byggetappene. Bygnings-kroppen er ikke ulik Yttersøs. Over: Annen etasjes grunnplan

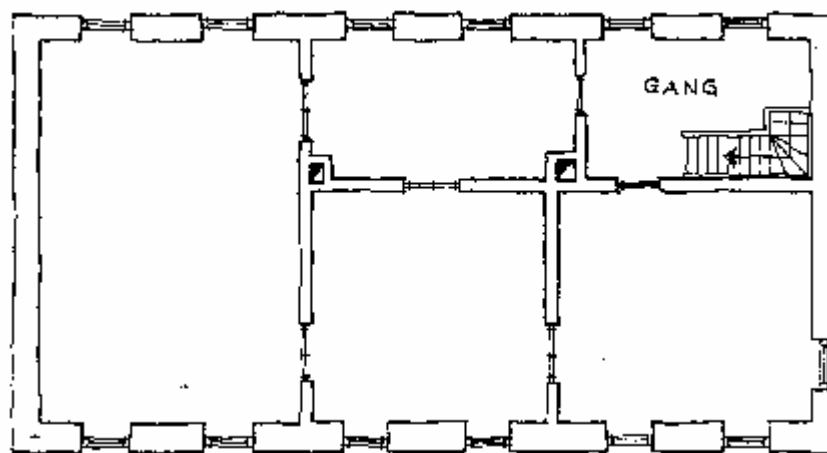

Mest finner man i Bergen. Her vinner en lett og elegant bygningstype tidlig innpass. Store krysspost vinduer med småruter, helvalm med svai, elegant bearbejdede inngangsportaler med klassiske motiver. Gjerne som lystgårder i byens utkant, men ofte også som byhus mer eller mindre frittliggende. Interiørene preget av elegante dørromramminger med dekorerte hjørneklosser. Fra 1790-årene til noen tiår inn i 1800 - årene er dette karakteristisk for mye Bergensbebyggelse.

Utkast til offisersbolig, armédepartementet, 1820. Gjengitt i "Slægten fra 1814" av Schnitler, Kra.1911

Et annet forbilde er et forslag til offisersbolig utført i 1820 og gjengitt i Schnitlers «Slægten fra 1814». Herfra er det fristende å vende blikket mot karrèbebyggelsen på Carl Johansvern i Horten. Planlagt og oppført fra 1820-årene. Vandrer man blandt bygningene her, får man lett assosiasjoner til Yttersø.

PLAN 2. ETASJE (1846)

St.Croix hovedgård, annen etasjes grunnplan rekonstruert av Poul J. Neubert. Gjengitt etter Fredrikstad Museums årbok. Bygningen fikk antagelig denne formen i 1830-årene.

Et merkelig parallelt bygg er St. Croix hovedgård i Fredrikstad, ombygget fra brenneribygning til lystgårdhus ca 1830. Ombygget og forlenget ca 1860, men fremdeles med det opprinnelige i behold. Lav første etasje og høy annen etasje med en grunnplan som ligger tett opp til Yttersøs, med gjennomgående sal for enden og tilliggende stuer. Grunnplanstypen er 1700-talls og kan vanskelig forstås som annet enn et historiserende trekk. Vi har ikke kommet over andre paralleller her i landet.

Byggevirkksomheten i 1790-årene i Schlesvig -Holsten, med C.F.Hansen som arkitekt. har mye av det samme idègrunnlaget, dog strengere enn man senere finner på Yttersø. Det er spesielt i C.F.Hansens tidlige periode i slutten av 1700-årene man finner likhetstrekkene. Man kan lure på om ikke denne lette og elegante stilen fra 1700-årenes slutning overlever gjennom empirens tyngre og mer realistiske fremtoninger, for å blomstre igjen i Biedermeierperioden 20 - 30 år senere. Det spørres om ikke Napoleons symbolmettede og propagandistiske stil passer den jevne borger dårlig som ramme om det daglige liv, enten det er i Tyskland eller Norge. Det er som Himmelheber hevder, Louis seize tiden blir en viktig kilde til inspirasjon for Biedermeierstilen. Intimiteten og gleden over det vakre har de felles.

Arkitekten og håndverkeren

Hvem har så tegnet Yttersøs hovedhus? Arkitekter i moderne forstand fantes ikke ennå i Larviks nærhet. Det var byggmestere og ingeniøroffiserer med tegneutdannelse, enten på Bergseminaret eller på kunstakademiet i København, som utgjorde grunnstammen til den norske arkitektstand. I Larvik bodde byggmester Lind som hadde utdannelse fra Kunstakademiet. Hans tegning av Langedstrand kirke fra 1815 finnes bevart. Kirken ble da også oppført med betydelige endringer. Dagens elegante helvalm med svai finnes ikke i Linds bevarte utkast der

taket har fått mansardfasong. Lind har også tegnet interiører i Sandar kirke som nettopp er preget av store kubiske volumer og en tyngre Harssdorff lignende stil.

Carl Johans vern i Horten. Sjømilitært anlegg påbegynt i 1820. Boligkvarterene organsert i karrè. Til venstre brakke B tegnet av Wetlesen og ferdigstilt i 1829. Kvarterene ble ferdigstilt av Aubert frem til 1842. Bare en mindre del av det opprinnelig tenkte anlegget ble fullført.

En annen plausibel arkitekt er ingeniørøffiser Wetlesen. Av direkte interesse er hans virke som trigonometrist i de første kystoppmålingsarbeidene i Laurvig grevskap i årene før 1810. Deretter virker han i Bergen, hvor han tegner lystgården Natland, samt utkast til sorenskrivergård. Her finner vi nettopp den lette elegante klassisisme med utsvalet helvalm-tak. Fra 1822 virker han som byggeleder ved oppbyggingen av marinebasen Carl Johansvern og deltar i tegnearbeidene. Det er svært interessant at han samtidig kjøper Storgaten 48 i Larvik og bosetter seg her. Han pendler med dampskipet til Horten. Han fører dagbøker, som dessverre utelukkende er myntet på arbeidene på Carl Johansvern. Referansene til Larvik dreier seg bare om avreiser. Han satt på Stortinget i 1815, året etter Sartz, hvis omgangskrets tydeligvis i stor grad besto av militære og tidligere stortingsrepresentanter. I korthet: markante mennesker med meninger. Det kan også være verd å merke seg Sartz medlemskap i Topografisk selskap. Det gjør Sartz til et naturlig bekjentskap for Wetlesen allerede i 1809, da Wetlesen deltok i de første trigonometriske kystoppmålingene av grevskapet. Wetlesen flyttet til Christiania i 1834, og det sies at han utførte flere private oppdrag den siste tiden.

Larvik hadde på samme tid hadde en håndverker av rang , nemlig Jacob Synnestvedt. Han vokste opp i Romsdalen hos sin onkel oberstløytnant Torbjørn Synnestvedt. De arbeider vi har sporet opp er av høyeste kvalitet, tilsvarende samtidig Bergenshåndverk. (Jfr. Lexow: Bergensempiren.) Det ville ikke være usannsynlig om han har hatt sin læretid i Bergen, da det også er familiens hjemsted. Her ville han utvilsomt blitt fortrolig med innredningsnekkerier, da arkitekten sedvanemessig overlot ansvaret for disse til håndverkeren. Man kan gå ut fra at innredningen bærer håndverkerens preg og arkitekten sto for grunn og planriss samt større ting som portalen (Jfr: Åse moe Torvanger: Byhus i Bergen). Jacob Synnestvedt var bosatt i Larvik hvertfall fra 1818, da han signerte et møbel her. Det finnes således to pers-onligheter i Larvik, i Sartz nærhet, som kunne innta for det særegne preg ved Yttersøs hovedhus, som kunne forklare det særegent bergenske ved bygningen.

Det er påfallende at man i Larvik ikke har noen annen bygning med tilsvarende trekk. Enkeltheter finner man igjen, som en enklere utgave av vinduenes sidegerikter og den svaiede av-

slutning av taket. Ellers i Larviksområdet er det halvvalmen som dominerer. Helvalmen er jevnt over begrenset til eldre 1700-talls patrisierhus. Dekorelementene er påfallende mer tradisjonelt klassisistiske i form av konsoller oppunder raftet. Det utstuderte raffinement i arkitektoniske virkninger er ikke observert annetsteds. Alt borger for en kombinasjon av opphavsmenn /kvinner med særegne forutsetninger.

Konklusjon

Yttersø Gård er et merkelig fenomen i norsk bygningshistorie. Husets særpregede stil har vanskeliggjort en datering på stilistisk grunnlag. Kan bygningen bli en katalysator for kritisk søkelys på vedtatte sannheter innen for norsk stilhistorie i 1800-årenes første halvdel? Bør biedermeierstilen få en bredere plass? Louis seize, empire eller biedermeier eller overganger mellom disse - samme hva man kaller bygningen, den har unike kvaliteter som må hegnes om og eksponeres som et interessant bidrag til norsk bygningshistorie.

Johan Fredrik Sartz, 1763 - 1839

En embetsmannsfamilie på vandring

En gang noe over midten av 1700-tallet flytter en Jens Sartz fra Danmark til tvillingriket Norge. Han ble døpt den 21.06.1736 i Århus. I Norge følger han embetsveien. Han blir klokker og noe senere konsumsjonsforvalter i Skien. Der treffer han Kristine Bindrup som bor hos prest Monrad på prestegården på Gjerpen rett utenfor byen. I registreringen til ekstraskatten av 1762, er hun oppført som hosboende på prestegården. Det var ikke uvanlig at døtre av de bedrestilte vokste opp hos slektninger som en del av dannelsesundervisningen. Det er kanskje rimelig å anta noe slikt i dette tilfellet. Her treffer hun åpenbart Jens Sartz. Året etter fødes deres første barn, som får navnet Johan Fredrik. Man kan jo spekulere på om giftermålet kom i stand pga. det forventede barn, da hun kort tid i forveien er klassifisert som hosboende hos Monrad. Vi vet at Jens Sartz led skade ved brann i Skien. Han flytter imidlertid med familien til Tønsberg, der han får stilling som postmester i 1779. Han flytter nok en gang, nå til Risør, der han er toller og postinspektør - innsatt i stillingen 22.10 1781. I 1792 forfremmes han til tollinspektør, åpenbart uten postmesterstillingen. Han dør i embetet og begraves 11 september 1794. Han er forøvrig også nevnt som toller i Holmestrand, muligens konstituert. Han var åpenbart et av de første medlemmer av Topografisk selskap, da han etter sin død hadde utestående kontingent. Om hans kone Kristine, vet vi lite. De får en sønn til, Mathias, som slo seg ned i Larvik som kjøpmann, der han døde i 1820-årene. Mathias Sartz enke drev siden opp en forretning i Larvik.

Teologi og fløytespill

Johan Fredrik Sartz slo inn på embetsveien, som sin far. Men han valgte en mer åndelig side av statens virkefelt. Han valgte teologien, og ble opptatt som student ved Kiøbenhavns universitet i 1783. Om årene i Kiøbenhavn vet vi ikke så mye, men ut fra Sophus Bugges barndomsindringer, hvor han forteller en del om sin morfar forstår vi at han må ha trivdes i et selskaperlig og lystig miljø. Han forteller at:

«det er meg udenfor min familie fortalt, at det havde bidraget til hans ansettelse som præst i Larvik, at han havde vundet yndest i et adelig hjem i Kiøbenhavn ved sit fløytespill.»

To sitater fra salmen skrevet til hans begravelse i 1839 belyser også hans formodentlig muntre natur og stadige nysgjerrighet på livets mange gåter:

«Du, der tvang livet til at smile / For aldrens snee, som ungdoms vaar,..» - «Farvel du sagde til vaar jord, / Og vandrede mot lysets strømme, / hvor hos din fader nu du boer. / Med lethed løser du nu der / alt hvad dig var en gaade her.»

Johan Fredrik Sartz ble uteksaminert som Cand. Theol. i 1787, viet til prest i 1788 og fikk stilling som kallskapellan til østre Risør by samme år. Hans far hadde sitt yrke her. Kan det være han hadde trukket i noen tråder for å hjelpe sønnen i gang med karrieren. I 1793 får han stilling som kallskapellan til Brunlaug under sogneprest Henne. Dermed legges grunnlaget for karrieren i Larvik by.

Starten på en karriere - arbeide og ekteskap

Den 11. Februar 1795 utnevnes Sartz til sogneprest for Larvik og Langestrands menigheter. Samme år ber Moltke ham inntre i det Topografiske Selskap. Stiftamtmann Frederik Moltke (1754 - 1836) kom til Norge i 1781 og overtok stiftamtmannstillingen i Christiania i 1790. I 1795 ble han utnevnt til 1.deputert i generaltollkammeret i København. På hans initiativ ble det i 1791 sendt ut en «innbydelse til et korresponderende topografisk selskap for Norge». Selskapet skulle danne bindeledd for de mange lokale selskapene som var stiftet i 1770-årene. Målet var å kartlegge hele Norge, geografisk, økonomisk og kulturelt. Medlemmer måtte forplikte seg til å yte sitt ytterste for selskapets beste. De ordinære medlemmene forpliktet seg til å utarbeide en topografisk beskrivelse av et distrikt, prestegjeld, sokn eller et enkelt verk. Topografisk journal kom jevnlig ut i årene 1792 - 1808. Arbeidet ledet opp til universitetssaken, noe senere. Johan Fredrik Sartz er beæret over innbydelsen, men peker på at han er redd hans embetsplikter kan legge bånd på hans yteevne til selskapets beste. Han poengterer dog at han ikke mangler gavnelyst. Tvertimot jo større virkefeltet, jo større blir evnen til å tilfredstille. Han aksepterer følgelig og vil ordne formalitetene under en Christianiareise om 4 uker. Da vil han også bringe sin salig fars kontingent i orden. Det er tydelig at Sartz er en vitebegjærlig mann som ikke viker tilbake for å utforske verden. Dette understrekes ytterligere i hans begravellesang:

«Farvel du sagde til vaar jord, / Og vandrede mot lysets strømme, / hvor hos din fader nu du boer. / Med lethed løser du nu der / alt hvad dig var en gaade her.»

I 1798 gifter han seg med Else Bugge, datter av Johan Bugge og Maren Bøckmann. Deres ekteskap beskrives som særdeles lykkelig skal vi tro beskrivelsen gitt i forbindelse med Sartz begravelse:

« I kjærligt ægteskab indgik han - med - Sin Gjenlevende Huustru, Else Bugge, - Der i ordets ædlest betydning, blev - Mandens ægtefelle og ømme Venninde, - Og som i 41 Aar - Trofast delede livets Glæder og Sorger - Med den til Evigheden forudgangne Mage. - Ved dette Ægteskab, Kjærligt og oprigtigt som det var, - Fremkaldtes til Livet - Trende for den Afdødes faderhjerte inderligen kjære Børn, - Hvilke i forskjellig Alder, forlængst ere gangne forud for Faderen,...»

Hun var mild, elskverdig og avholdt av alle, poengterer Sophus Bugge. Som ansvarlig for den selskapelige virksomhet i deres hjem må hun ha vært sosialt anlagt. Episoden med kommandør Søllings tyveri av en skinke antyder en viss toleranse og humoristisk sans.

Forøvrig gir Reventlov i sine reiseberetninger fra 1811 en skildring av Johan Fredrik Sartz i yrkesutøvelsen som prest. Hendelsen er notert til den 8de september:

«Vi besøgte langestrands Kirke, i hvilken Provst Sass (Sartz) prædikede. Der var, saavidt jeg kunde tælle, ikkuns 12 Mennesker i samme foruden os, Provsten og Degnen, og den kan derfor vel undværes, og det ringe Personale finde plads i byens Kirke, der ikkuns til højtider skal nogenlunde fyldes. Til Middag havde vi et stort Diner hos Præsten, en god og veltænkende Mand.»

Den samfunnsengasjerte prost

Sophus Bugge bemerker om Sartz: «Han hadde tror jeg, flere statsborgerlige enn kirkelige interesser.»

Den 24 februar 1799 utnevnes Sartz til prost etter Schelven. Embedets inntekt er i 1805 oppgitt til 310 Rd. årlig. Da Larvik manglet offisiell prestebolig måtte han selv anskaffe en repres-

entativ bolig. Han kjøpte derfor det gamle grunnmurte hus ved kirkeodden, som i dag er sjøfartsmuseum. Det beskrives slik av Sophus Bugge:

Min morfars hus var det nærmeste ved Skottebryggen. Paa nedsiden av Storgaden. Det blev efter min morfars død solgt til tollvæsenet. Det var aneligere end de fleste huse omkring da det var bygget av sten. Fra gaards rummet førte en bred steentrappe opp til anden etage. Man kom ind i et forværelse hvor der stod en billard. Dette forværelse kaldtes «Delen», et plattysk ord som, som jeg ellers ikke har hørt i Norge.

Sartz inntekter skrev seg ikke bare fra embetet. Han drev skipsfart og handel. Noe som ikke var uvanlig blant embetsmenn. De fleste som hadde noe å investere i kystbyene, investerte ihvertfall i skipsparter. Han var også involvert i kaperfart under Napoleonskrigene. Under oppholdet i Larvik sommeren 1800 tok grev Ahlefeldt Laurvig for seg byens skolestell. Han la planer for en bedre skole for alle stenders barn. Larviks historie kan fortelle:

«Byens sogneprest Johan Fredrik Sartz fik i aarene fremover travelt med at organisere byens skolevæsen. Han var dengang en mand i sine kraftigste aar, varmt intressert for folkeoplysningen og med godt kjendskap til de tanker og skolepørsmål som var oppe blant tidens opplysningsmænd. Han fastsatte sammen med overinspektøren grænsene for byens to skoledistrikter, optok fortegnelse over de fattige og mest trængende barn i byen og paa Torstrand, og bestemte hvor mange barn fra Torstrand skulde nyde fri undervisning i Borgerskolen og Den grevelige friskole. Han fik ansat dyktige lærere, indførte tidsmæssige lærebøger og undervisningsmetoder, utarbeidet planer og instrukser for undervisningen og lærerne ved hver enkelt skole, førte stadig tilsyn med skolearbeidet og paasaa at forældre og skoleholdere gjorde sin pligt.» (Larviks historie , bind 1, s. 607-608.)

Som en kuriositet kan nevnes at det som dyttemateriale bak en list på Yttersø, under restaureringsarbeidene i 1999 ble funnet rester av et magasin fra 1829 som blant annet inneholder en debatt-artikkel om eksamensordningen og elevenes møte med skolevesenet. Kanskje en etterlatenskap etter skolemannen Sartz. Han var forøvrig blant de største personlige bidragsytere til fattigskolen, med en sum på 1000Rd.

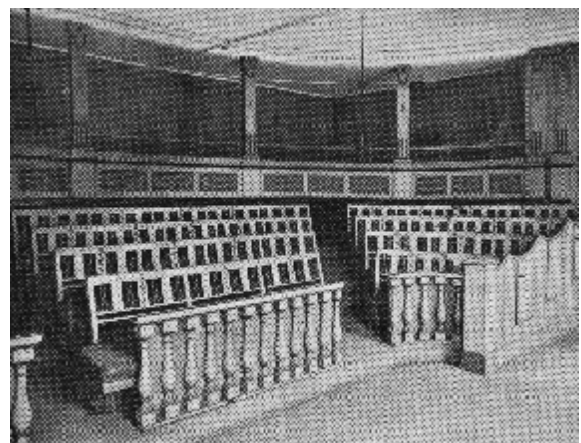
Politikeren

«Han havde tror jeg, flere statsborgerlige enn kirkelige interesser..... Jeg husker at han endnu under sin siste sykdom var levende interessert for det offentlige liv i vort land. Han måtte have avisen for sig, uagtet om han ikke lenger kunde se, og derfor holdt den bagvendt.» (Sophus Bugge: Barndomserindringer)

Sartz har ikke satt spor etter seg som politiker, men han deltok i viktige begivenheter. Han ble i 1814 valgt som representant til det første overordentlige storting, for Larvik og Sandefjord. Her traff han til alt hell for ettertiden, prost Frederik Schmidt, som i sine omfattende dagbøker ga et fornøylig innblikk i det indre liv under Kielerforhandlingene, Eidsvollsforsamlingen og Stortingsforhandlingene i 1814. Vi får høre at Sartz taler til forsamlingen om det nye kongevalget. Sartz gikk inn for forening med Sverige og Carl Johan som ny konge. Schmidts sitat gir et morsomt innblikk i stemningen:

Side 369, bind 2, 15 okt. 1814:

«Vedr. nytt kongevalg:og nu regnede der taler ned , hvis innhold jeg verken kunde samle eller vil omtale, da de fleste av dem og maaskee alle bliver trykte. Bech åbnede ballett. Derefter kom Treschow, Koren som havde den originale idee at man kunde vælge Gustav den 4.s søn skjønt han ikke ansaae det gavnligt og derfor ikke heller vilde have denne deel af hans tale trykt. Sørensen, Aall, Reiersen, Lange, jeg, Sartz, prest Weidemann, Nansen, der talte extempore og begynte med: at mennesket fødes hjælpeløs og vrøvlede derpaa en hoben om at

skjoldmøen Norge skulde være Sveriges brud.»

Johan Fredrik Sartz holdt to taler under stortingsforhandlingene. Den 20de oktober om hvorvidt en forening med Sverige er nødvendig og nyttig:

«...jeg anser en forening imellom Norge og Sverrig for hiint Rige nyttig og under nærværende Omstændigheder nødvendig. Men, var ikke Norges stilling i dette øieblik saa farlig, jeg skulle da raade til langt mer Betænksomhed og Forsigtighed ved dette Spørgsmaals Besvarelse. En overilende Beslutning vilde have uberegnelige Følger. Det ere ene naboe-Magtens vældige indflydelse og vaaben - stildstandens nær forestaaende Udløb, der kan bevæge os til Spørgsmaalets hastige Afgjørelse. Men om saa hastig, at intet vilkaar skulde forud bestømmes, at end ikke Hovedpunkterne skulde bringes i Rigtighed, det overlades de Herrer Representanternes modnere Omdømme. Mig synes Sverigs Regjering burde, i Følge Conventionen i Moss, ikke foreslaae de mange Forandringer i vaar Constitution, som dens i Stortinget fremlagde Forslag indeholder, og hvilke aldeles ikke ere nødvendige ved begge Rigers Forening.....»

Neste tale holdt han den 25te oktober om naturalisasjonsretten. Den svenske regjering ville at kongen skulle ha denne. Mange stortingsmenn så i dette en fare for at man da ikke kunne begrense bruken av svenske embetsmenn i norsk forvaltning. Sartz uttalte bl.a:

«man tænke seg også det dybt nedslaaende og krænkende for hver Norges mand, at see landets civile eller militaire Embeder...besatte med Svendske Mænd, og det paa en Tid da man taler saa høit om Nationernes Frihed og Selvstændighed og Nationalitet. Skald da Normænderne bestandig bære Statens Byrder, men være udsatte for at see Fremmede tilvænde sig Statens største Fordele? Normennene skal besidde de smaa Embeder, der kuns giver Sorger, Bekymringer og Brød for en liden Familie, medens Fremmede gaae af med de vigtigere og federe?Mon ikke Enerettigheden til Landets Embeder, og især til Landets større Embeder, vil opflamme mange formuende Fædre til at skaffe deres Sønner en Opdragelse, der kan bane dem vei til Statens hædersporter?.....Enhver der ønsker sit Lands Vel, og endmere Nationernes Repræsentanter, vil med aabne Arme modtage enhver Mand, fra hvilkensomhelst Verdens hjørne, der med sin Videnskab eller Konst bidrager noget Mærkeligt til Nationens Dannelse, eller til at forskaffe den ønskede Fordele, og, uden at udsætte dette mange aar, erkjenne sin Forpligtelse til at meddele ham en Innfødts Rettigheder. Siger man endelig: Disse tvende Nationer bør dog, til fælleds Del, saameget og saasart muligt er, amalgameres. Dette endog antaget, for ikke at tjede med overflødig beviisførsel, svarer jeg: Dertil er Tiden endnu langt borte.....»

Prost Schmidt forteller også at fritiden mellom forhandlingene gjerne ble utnyttet til et godt glass Madeira:

Jeg vilde gjøre en visit hos den nye statholder Grev Essen og blev praiet af Sartz og Neumann der havde samme forsæt, men forinden vilde have mig til at drikke et glas Madeira, hvorimod jeg naturligvis intet kunde have. Hos Essen, der boer hos Smør-Haaken, fik vi ikke alene ingen Audience, men havde endog Møje med at finde et Væsen, til hvem vi kunde levere vore Billetter. Vi gik nu tilbage til Sartz som logerer hos Marcus Pløen og drak hos denne atter et Par Glas Madera. Essen skal være vred fordi Storthinget har ansøgt om at faae kronprindsen til Vicekonge. Efter Maaltidet havde vi besøg af Hount, samt visitter af fruene Wibe og Aubert. Vi vare budne til Aaberg(General-Auditøren) og gik dit Kl. 7. Der var Com-mandeur Fabricius, General Krigs-commissair Rode og major Lindemann. Aftenen tilbragte vi med Passiar og Musik og efterat have fortæret vor gaasesteeg og røgt Qvelspiben skildtes vi ad mellem 11 og 12.».....«Vi vare budne til Økern til middags og bleve hentede dit av Mariboers vogn. Ved at stige ind i den fik Pavels sin hat revet af og ned i snauset. Vi hentede Etatsråd Treschow. Paa Økern traf vi Diriks, Christie, Hagerup, Provst Sartz, Capitain Ræder, Pastor Schultz, Major Hegermann og oberstlieutenant Krabbe af Storthingsmændene og for resten Hafner, Roll, Sem, David Thrane og Secretair Rougtvedt.Kl. 10 ½ reiste tilbage i bækmørke og styrtende regn.»

Ellers var Sartz medlem av deputasjonen til Christian Fredrik den 10.oktober. Deputasjonen besto av 25 representanter, vesentlig de som ikke før hadde truffet ham. Møtet fant sted på Ladegårdsøen med Treschow som deputasjonens leder.

Sartz engasjerte seg i arbeidet med å reise midler til en erkjenningsgave til stortingspresident Christie for hans innsats:

«En af provst Sartz, mig og Agent Nilsen udstædt Indbydelse til Subscription paa et agtelsestegn for vor ud-mærket brave Præsident, har ialt indbragt over 1500 Rbd»..... «Efter storthinget samledes Sartz, Treschow, Ræder, Stenstrup, Aall og jeg hos Agent Nilsen for at overlægge om det Agtelsestegn som skal ydes Storthingets præsident og blev man da enig om, at det skal være en Guld-pokal paa 30 Lod, hvorpaa mit før-hend anførte Vers skal staae som inskription. Stenstrup og Ræder overlægge med Munk om tegningen.»

Johan Fredrik Sartz rikspolitiske karriere endte så langt vi vet i 1814. Hans liv tar imidlertid snart en ny og dramatisk vending.

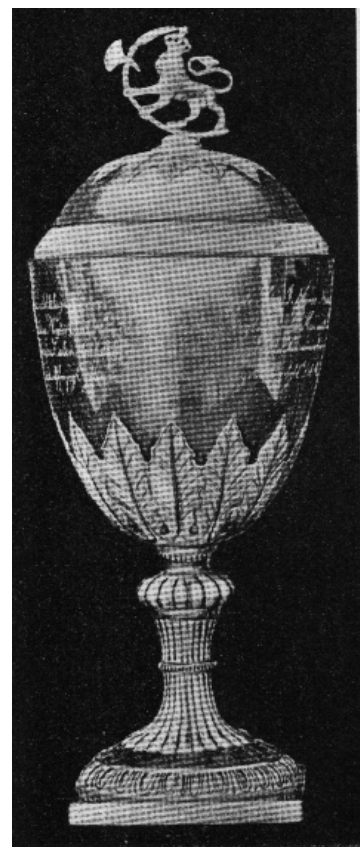
Forretningsmannen

Den siste greve ga opp Laurvig grevskap 1805. Kongen ble da sittende med administrasjonen av de store landeiendommene og Fritzøe verk, en bedrift som hadde blomstret under Gyldenløve og de senere grever, men nå var nedslitt og preget av års manglende effektiv administrasjon. Etter 1814 blir det stadig mer presserende for Danmarks konge å kvitte seg med det tidligere grevskap. Kieltraktaten fastslo nemlig at danske eiendommer i Norge kunne selges som vanlig eiendom innen 6 år. Forskjellige interessenter melder seg, men det blir et lokalt interessentskap som får tilslaget.

Interessentskapet besto av kjøpmann Mathias Sartz, amtsforvalter Falch, Børre Gether og prost Johan Fredrik Sartz. De fikk i stand en låne og kjøpsavtale som innebar at en større del av kjøpesummen skulle betales i avdrag over 5 år. Den samlede kjøpesum ble satt til 498012spd. Kjøperne havnet umiddelbart i en del tvister vedrørende det tidligere grevskapets rettigheter. De fremholdt en del privilegier som i realiteten var grevskapsrettigheter og ble derfor på folke-munne døpt «grevlingene». Fra begynnelsen av var de nye eieres økonomiske situasjon svært vanskelig. Skogene var utsatt for rovhogst i de foregående år. Jernverket og sagbruket ble som alle andre virksomheter merket av den generelle økonomiske krisen. Administrasjonen var preget av mange år med selvtekt og manglende oppfølging. Gjennom opphevelsen av adelsprivilegiene bortfalt gunstige ordninger.

Da fristen for nedbetaling av gjelden til kongen utløp i 1822, var bare halve gjelden innfridd. Sviktende markeder og den generelt nedkjørte tilstand grevskapseiendommene var i, satte sine spor. I 1827 fikk man i stand en gjeldsordning som innebar at kongen fikk et pantobligasjonsbrev på 367000 norske specier. Allerede i 1820 hadde Johan Fredrik Sartz løst ut sin brors andel. Han var således den største interessenten. Medeierne var klar over sin situasjon. I 1828 skriver Sartz et brev til William Archer hvor han ber ham være behjelpelig med å skaffe en kjøper i England, til hele eller deler av eiendommene. Markedsføringen må gjøres under den største diskresjon. Sartz legger ved sin egen kortfattede beskrivelse av eiendommene:

« Laurvigs Grevskap er beliggende i Aggershuus stift 19 ½ geografiske miil i S.W. fra Christiania i nærheden av søen, i den skjønneste egn og under det behageligste og mildeste Himstrøg i Norge.

Guldpokal skjænket præsident Christie af stortinget 1814. Bergens museum.

Eyerne besitte med fuld eyendomsret circa 445 Sku Tunge i Grevskabet, og udenfor Grevskabet i forskjellige Præstegjeld omtrent 60 Sku - tilsammen omtrænt 500 Sku Tunge, der efter den i statens offentlige taxt udgjør omtrent 1/80 deel af heele landets Matriculskyld, eller af alle Norges Landeyendomme, foruden dets Værker og Brugere der bekjendt ere de betydeligste eller bedste i Norge.

Af jordegodset har næsten 2/5 Deele mer og mindre betydelige Skove af Eeg, Bøg, Gran, Fyr, og andre Træsarter - de øvrige 3/5 Deele lidet eller ingen Skov, som kan undværes fra Gaardens egne Fornødenheder. Dette skovløse Gods kan altsaa i tildfældet af salg got afskilles fra det øvrige Skovgods. - hvorimod hiint ikke bør afskilles fra Værkerne og Brugerne.

Indtægterne af Jordegodset Beløber aarligt = naar afgifterne af Møllebrugene iberegnes - imellem 7 a 8000 norske specier, men kan forøges til det mange dobbelte, efter som Jordegodset bliver disponibelt, eller leylendingerne bortdø.

Mængden eller rettere nesten alle nærværende Brugere af Landeyendommene betale eyerne kuns en ubetydelig aarlig Afgift, men ere derhos forpligtede at udføre alle arbejder, Øgter, Kjørsler og Drifter som Eyerne paalæge dem, og for en af Eyerne bestemt billig Betaling.»

William Archer greier tydeligvis ikke å fremskaffe kjøpere og situasjonen vedvarer til 1835, da etatsråd og generalfiskal Willum Frederik Treschow kjøper pantebrevet av kongen. I forkant tilbød medeierne en ordning av gjeldproblemet og det blir et kappløp mellom Frederik Falch jr. som tilbyr seg å reise pengene og Treschow. Sistnevnet går i land på bryggen i Larvik 15 september 1835. Etter en langvarig og hissig prosedyre måtte medeierne innse at eiendommene var tapt. I 1820 hadde medeierne skilt ut personlige eiendommer fra grevskapet. Sartz hadde på denne måten fått Yttersø Gård som han tidligere hadde bygslet. Treschow lot de tidligere medeiere beholde disse eiendommene. Yttersø Gård ble solgt til Treschow i 1847.

Sartz satt ikke helt ribbet tilbake etter grevskapseventyret. Allerede på begynnelsen av 1800-tallet hadde han inntekter av jordeiendom og skipsfart. Han var involvert i kaperfart og lønnen som prost utgjorde ikke størstedelen av inntekten. Fredrik Scheel skriver i Den norske sjøfarts historie:

«Blant rederne i Larvik var prost Sartz. At en geistlig sto som skipsreder var ikke helt enestående, og egentlig ikke helt enestående.....Før sparebankenes tid var kysten rundt skipsparter den vanlige form for mindre kapitalbringerer..... Ved provstens side sto i Larvik B.Gether, I.I. Bugge, I&A. Bugge, M. Bucholm og forskjellige Falkenbergere. Men ingen av dem raget særlig frem.»

Han satt også fremdeles med landeiendommer utover Yttersø. Sophus bugge nevner således:

De første private eiere av grevskapet kunne ikke overholde sine forpliktelser likeoverfor sælgeren, kongen av Danmark. Salget gik da tilbake, og kjøberne ble af folkevittigheten kaldt grævlinger. I min familie var der den tro at, at stillingen havde kunnet være holdt, hvis de norske kjøberes agent havde optrådt med større konduite i Kiøbenhavn. Min morfar sat dog fremdeles i gode kår.

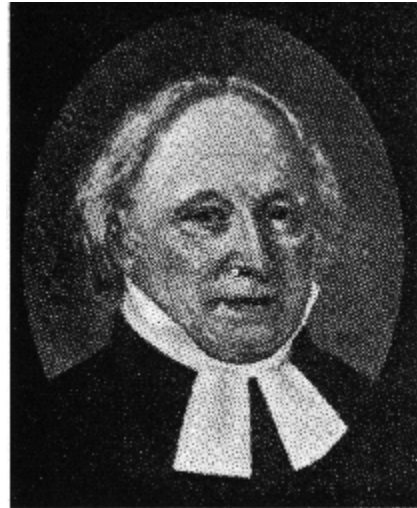
Efter min morfars død flyttede bedstemor Else hen til os og boede i anden etage. Hun var afholdt af alle, især af børnene i huset, og døde først efter at jeg var bleven student.....Gjennem min faders forretninger blev jeg også tidlig kjendt med mange bønder. Forholdet til flere af dem havde meget af patriarkalske tiders trohjertighed. Det var dels bønder fra Larviks nærhed. Thi flere af mine slægtninger eiede gaarde omkring Larvik, og efter min morfar havde mine brødre og jeg faaet gaarden Dreng i Tjølling i arv.....Især om sommeren færdedes eller boede jeg oftere i mine sidste skoledage ude paa Dreng eller andensteds paa landet i nærheden af Larvik. Da Dreng laa ved Viksfjorden og var nabogaard til Kaupang, fik, tor jeg, her mine vaagnende historiske interesser ligesom fast fodfæste. I de tidligste aar jeg mindes, gik de samtaler jeg hørte, ofte tilbage til «krigens tid». Der fortaltes om dristig fangst og seilads med kaperskibe.

«Aftenskumringen omhyllede synskredsen»

Sartz yndlingsgård Yttersø sto antagelig ferdig nok til bruk i 1834. Han dør i 1839 og det fremgår klart hvilket nært forhold han hadde til sin lystgård. Man kan gå ut fra at den varme årstiden ble tilbragt her ute. Han skal ha vært åndsfrisk til det siste. Han dør, antagelig av en lungesykdom:

«Her - lagdes til hvile - De mødige , jordiske, Levninger - Af - Johan Fredrik Sartz -forhenværende sognepæst til Laurvigs Bye Og - Provst i laurvigs Provstie, - Senere medeier af det forrige Laurvigs Grevskaab; - Hvis kraftfulle Livs morgen - frembrød Den 11te februar 1763 - paa - Gjerpens prestegaard ved Skien; Og - Hvis rastløse vandring vedvarede - I noget over 76 aar, Indtil aftenskumringen omhyllede Synskredsen, - Og varslede Dagens Ende, - Da Livets omsider udbrændte lys, stille og mildt, - Udslokkedes - Efter Midnat den 11te Marts 1839»

--- Hvo som kjendte vor Hedenfarne, - Som familiefader og Ven, I huuslig og fortrolig Vennekreds, - Han vil ogsaa med Sannhed kunne vidne: - At den Bortgangne, - Selv indtil Hans sildigste Dage, - Var en høist Livfull og venlig Olding, - Der følede varmt for sit Fødeland, - For dets frihed og Lykke; (dødsmeddelelse i Jarlsberg og laurvigs amtstidende torsdag 21 mars 1839)

Vi troede ei saa snart at tabe / Dig, elskede, hederlige vän! / Vi troede vaaren vilde skabe / En vaar udi dit Bryst igjen, / Og at du paa dit Yttersø / en mørk høstafte vilde døe. / Det blev ei saa. - At paa de steder/ du pleied her saa mange aar, / staar hængebirken nu og græder, / Dit Drapa Laugens vover slaauer / og lundens stemmer lyde: fred! / Naar sol står op, naar sol gaauer ned.(sang til begravelsen)

Et par andre utdrag fra sangen skrevet til begravelsen kan stå som oppsummering av hans liv, i 1800-årenes romantiske og sentimentale ånd:

Saa har du nu lagt dig til hvile,
du gubbe med de sølvgraa haar!
Du, der tvang livet til at smile
For aldrens snee, som ungdoms vaar,
Der, naar du livets roser brød,
tii saa dit blod for tornen flød!

Du længe levet har, ja længe;-
men træt du var dog endnu ei;-
du saae de gyldne frugter hænge
paa grenene langs livets vei;-
du klynget dig til stammen fast,
Og smilet til dit øye brast.

1847 - 1865, fra lystgård til stordrift

Modernisering og utbygging

I 1847 selger Else Sartz gården til Treschow for 4500 Rd. Treschow hadde i 1835 ansatt Jacob Sverdrup for å omstrukturere komplekset av eiendom og industri som via grevlingene utgjorde det gamle grevskapet. Sverdrup var mannen bak Norges første landbruksskole og skrev en autoritativ lærebok om jordbruk. Han grep med hård men effektiv hånd inn og moderniserte foretaket. Men først etter Sverdrups død begynner moderniseringen av driften på Yttersø.

Planen var nå å legge melkeproduksjonen til Yttersø under ledelse av en agronomutdannet bestyrer. Det gamle hovedhuset ble bestyrerbolig og sidebygningen etterhvert ombygget til gårdsarbeiderboliger. I tillegg oppføres det flere større driftsbygninger. De nye bygningene oppføres stort sett i tegl og sten. Tunet blir nå et innelukket dobbelttun. Situasjonen i 1855 er godt dokumentert gjennom taksten fra 21de januar 1855, utført av lensmann Jens Arff på Reinemo med takstmenn, kl. 10 formiddag. Følgende nye bygninger kommer til:

Fjøs, oppført av mur (sten?) på gråstensmur, 30 meter langt, 10 meter bredt og 3 meter høit til taket. Bygningen var innredet til 30 kuer, hadde loft, 5 dobbelte dører og 17 fag vinduer. 2 kjellere under bygningen. Taksert til 2500 Spd.

Ladebygning, oppført av mursten på en opptil 2.4 meter høy gråstensmur. Høyden skyldes at den lå langsetter skrenten mot nedre platå. Den var 48 meter lang, 12.5 meter bred og 6.6 meter høy, over grunnmur til taket. Bygningen hadde 4 dobbelte dører og 30 lufteporter. Den er ikke utstyrt med mindre innredninger, men en gjennomgående innredning i hele lengden. Den er taksert til 4000 Spd.

Potetkjelder av teglsten, overdekket med et tegltekkt tak.

Ellers nevnes sidebygningen inneholdende drengestue og stall med mer. Interessant nok nevnes at det 47 meter nord for hovedhuset er et våningshus av trær (tømmer?). Disse bygningene er med all sannsynlighet eldre hus som det ikke er gjort arbeider med.

Hovedhuset ferdigstilles

Hovedhuset får bred omtale, da det her er gjort større rehabiliteringsarbeider. De største endringene er at det er bygget bislag til kjøkkeninngangen og tidligere uinnredede rom er ferdigstilt. Ellers er bygningen påbegynt dekorert ved malerarbeider. Taksten gir et uvanlig detaljert bilde av huset og gjengis derfor mer fullstendig:

A. Et i retning fra øst til vest opført 2 etages vaaningshuus på 1 til 1 1/2 alen høi graa- steensmuur. 28 alen lang. 16 alen bred og 11 alen høi til taget, af tømmer utvendig bordklædt og guulmalet og tækket med blaa lakeret teglsteen. Under samme bygning er en af gråsteen opført kjælder med nedgang fra kjøkkenet. Bygningen har ellers følgende innredning. Undre etage: 3 bordkledte umalede stuer. Et pigekammer rappet og umalet, 1 storstugang, bordkledt og malet med hvid oljefarge, et kjøkken med skorsteen opført av muur- steen og forsynet med heel jernplade. Kjøkkenet er bordkledt men umalet. I kjøkkenet er et med bordkledning afdelt spiiskammer. Imellom storstugangen og kjøkkenet er et lidet rom hvori adgangen til brandrøret findes. I storstugangen findes 2de faste hjørneskaber. Fra undre til øvre etage fører en innklædd trappegang. Øvre etage bestaar af en storstugang der er panelet og umalet. 2 bordklædte umalede værelser, et bordklædt malet kammer,

samt en sal, ligeledes bordklædt og malet. I salen findes anbragt efter den ene væg, en fast divanbænk med krølhaarsudstopning og rødt betrek. Over bygningen er et loft uden videre indredning. Adgangen til loftet, er ved at anbringe en stige fra storstugangen i øvre etage. Umiddelbart til denne bygning på nordsiden er tilført et bislag af bindingsværk umalet og bordtægt, 3 1/2 alen langt, 2 1/2 alen bredt samt 4 alen højt til taget. I denne bygning er 2 fra grunnen af muursteen opførte piber - 6 to etages og 1 fireetages kakkelovne, alle med jernrør - 9 dobbelte og 7 enkelte døre, 17 fag og 2 små vinduer.

Denne bygning med beskrevet indredning, dog skabene, divanbænken og kakkelovne undtagen taxeres for.....1415spd.
de i berørte 7 kakkelovne do.....60 «
« do. « 2de skabe.....5 «
« do. « divanbænk.....15 «
og bislaget.....5 « 1500spd.

Man ser av taksten at interiørene ennå ikke er ferdigmalt. Salen og kabinettet i 2. etage er utført i ådring: vegger, himling, gerikter, vinduer og dører er malt i gul tremitasjon. Dette er et av de første tilfeller i Norge, på helådring av rom. Avisfunn bak gerikter antyder at oppmalingen ble utført noe etter årsskiftet 1851/52. Relativt uvanlig, men ikke ukjent, er den veggfaste divanbænk i salen. Spor etter den finnes ennå på østveggen, der den strakk seg i 9.5 meters lengde. Røde tekstiler burde forøvrig stå godt til ådringen. Øverst i vinduskarmene mot syd sitter fremdeles smidde fester for rullgardinoppheng.

Bare to rom ble tapetsert. Hjørnestuen mot sydvest i annen etage, fikk noe etter 1855 en blå rokokkostil papirtapet, klistret på underlagspapir rett på underpanelet. En krittinskrift på underpanelet forteller at det var sadelmagersvend Christian Valdemar Thorsen, Laurvig, som satt opp tapetet. Brannmuren her ble marmorert i enkel strekvirkning. Pikekammerset som først ferdigstilles ca 1855, er rappet og får noe senere en rimelig okerbrun/hvit tapet med et vanlig kryssende diagonalmønster(sk. Vaffelruter). Ellers males rommene. Fargene er varme og kraftige biedermeier farger, mye i rødtoner. Eksempelvis får hjørnestuen i 1te etage mot sydvest kraftig rødoker vegger, sort gulv med grønnstikk, gråbeige belistning, vinduer, tak og dører, samt terrakottarøde fotlister. Trappen får lys grå vegger og himling, sort gulv og trappetrinn/spiler, mahognyrødt ådret håndlist og gulådrede dører. Hjørnestuen mot sydøst får kraftig rosa vegger, gråbeige dører, vinduer, belistning og himling samt mahogny-ådret gulv - oker underfarge med kammingsseffekt og brunlig lasur. Kjøkkenet står umalt frem til tiden rundt 1870, bare påført en tynn olje på treverket. Selv om oppmalingen skjer nesten en generasjon etter at snekkerarbeidene er utført, står den effektivt til det skulpturelle listverket og flatene. Tankegangen er omtrent den samme. Lignende fargebruk kan man oppleve for eksempel i Thorvaldsens museum i København. Spesielt den ene hjørnestue har en pompeiansk fargeholdning. I boken Klassisisme i København er avbildet et malt stueinteriør utført av maleren Hilke ca 1830-40 for tømmerhandler Maag i Ny Vestergade 13. Fargebruken er helt identisk med stuen i første etasje mot sydvest på Yttersø. Vi går ut fra at malerarbeidene ble utført etter anvisning av den nye bestyrer og hans kone, Arnt Olsen Thorstad og Kirsten Martine Lie. De var her frem til 1865, da Ole Kristoffersen Semb ble ny bestyrer. Arnt Olsen Thorstad var utdannet agronom. Han har sannsynligvis kommet fra Lier utenfor Drammen, der det finnes en gård med Thorstadnavn. Navnet kommer ellers fra Vestlandet. Hans kone kom fra Slagen ved Tønsberg.

Utvendig er hovedhuset malt i en relativt kraftig rødlig eller rosa sandstensoker farge. Sokkelisten og inngangsdørene males i en sterk, lys grå tone. Grunnmuren kalkes i samme farge. Vinduskarmer og rammer males i en kraftig terrakotta farge. Bygningen fremstår dermed i en effektiv, enkel fargeholdning. Vinduenes farge, begrenset til bare karm og rammer bringer

tanken til gotikkens og renessansen murbyg-ninger i gul tegl med bruk av sten som materiale for vindusinnfatningene. NIKU har tidligere ikke registrert denne fargekombinasjonen i Norge.

Yttersø under familien Semb

Ole Kristoffersen Semb var født i Sem, Vestfold i 1831. Han var forvalter fra 1865 - 95. Han eide parter i skip og kjøpte senere Hovland Gård. Hans kone Fredrikke Emilie Vallø, født i 1832, død i 1894. De hadde 4 barn. Totalt bodde det 5 husstander med 24 personer på Yttersø i 1865. Vi går ut fra at det var rundt 1860-70 sidebygningen fikk senket himlingen og innredet boenhet i den nordre delen. Det ble utført en bygningstakst på Yttersø i 1868. Den 3de september takseres hovedhuset, fjøset og ladebygningen på nytt. Rent bygningsmessig har det ikke skjedd omfattende ting. Situasjonen er omtrent som i 1855. Noen år senere utføres større arbeider på hovedhuset. I 1880 - 90-årene kles sydfasaden om til rustikkpanel og vinduene i 1 etg. byttes til krysspøst med to glass i de nedre rammene. Stuen mot sydøst får strukkede vegger med malt papiroverflate. Strukket himling med takrosett i pappmasche. Nye gerikter. Det tidligere pikeværelse, stue med doble dører inn til sydstuen siden ca 1870, får samme behandling. Den tidligere tofløyede inngangsdøren til kjøkkenet erstattes av en enkeldør, sannsynligvis døren som tidligere gikk fra pikeværelset til kjøkkenet.

Kartet fra 1880 viser imidlertid en god del utvikling. Sidebygningen er bygget sammen med fjøset i nord og en bygning med bislag står der det tidligere var en tømret bygning. Eldre fotografier viser her en slik murbygning som inneholdt meieri. Bygningens utseende bærer et visst preg av sveitserstil i takformen. Vinduene er de tradisjonelle smårutete. I bygningstaksten fra 1917 beskrives den som inneholdende ovner og bryggepanner. Ellers har det dukket opp ved- og vognskjul, locum og et stabbur bygget over den gamle potetkjelleren. De sistnevnte bygningene er oppført i panelt bindingsverk og er plassert rett nordøst for hovedhuset, mot skrenten. Etter utseende å dømme vil vi tro at disse bygningene må være oppført mellom 1868 og 1880. Meieriet må da ha blitt bygget der det nå nedrevne våningshuset av «trær» sto.

Beskrivelsen av sidebygningen i taksten fra 1917 er interessant da den med sannsynlighet beskriver situasjonen under Semb, og ikke tidligere er beskrevet. Den er oppført av tømmer bordkledd og malt, tekket med taksten, 67,70 meter lang, 10 meter bred og 7 meter høy. Den inneholder i søndre del arbeiderboliger i 2 etager med ialt 8 værelser, 3 kjøkken. Stall, 2 lader m.m. Huset har to piper, 6 ovner, 2 komfyrer og bakerovn. Grunnmur under en del av bygningen.

På kartet fra 1880 kan vi forøvrig se parkanlegget, tydelig inntegnet med alle gangveier og små plasser for hagebenker. Man ser også at det er en sirkelformet beplantning av trær på gårdplassen, i akse ut fra hovedhusets inngangsdør. I sentrum er en dam, som ifølge senere beboere skal ha hatt ender.

Tiden etter århundreskiftet

Erik Bache var bestyrer fra 1895 til 1910. Han var gift med Jenny Marie Kristensen Bettum. De hadde 5 barn. De overtok Gjølsen Gård ved Kristiania og flyttet dit.

Nils Vogt fra Kristiania var bestyrer fra ca 1912 - 22 da han flyttet til Hakadal. Han var gift med Anette Margrethe Torgersen fra Asker. I denne perioden får hjørnestuen i 2. Etage ny

tapet og brannmuren i østre hjørnestue i 1 etage sjablongdekor, begge i jugendstil. I Nils Vogts tid skjer forbedringer og utbygging som gjenspeiles i taksten fra 1917. De fleste bygningene får elektrisk belysning og hovedhuset får vindfang til hoveddøren. Den gamle hoveddøren byttes ut med en ny med glassruter. Trapperommets annen etage avdeles med et vindfang. Salen deles antagelig da opp i to enheter hvorav den nordre får trappeadkomst fra første etage ved at salsgulvet gjennomhulles. Det er mulig at kabinettet på dette tidspunkt blir kjøkken for denne enheten. Det gamle kjøkkenet blir avdelt, slik at kjøkkeninngangen blir felles inngang. Senere, under bestyrer Tollerud, blir den nye gangen avdelt med et rom for vannklosett. Da får også hjørnestuen mot nordvest i 1. etage bad i hjørnet ved brannmuren. Perioden 1915 - 30 er de tekniske nyvinningenes tid på hjemmefronten.

Fra 1922 - 24 var Phillip Malmqvist bestyrer. I 1924 overtar Carl Oscar Tollerud gift med Gunda karoline Skovly. Han er bestyrer helt til 1946. I hans tid kommer VVS fasiliteter og en del platekledning av interiører. Ellers ikke noe vesentlig nytt. Wagn Petersen bestyrer fra 1946 - 52. Han skal ha anlagt dagens granhekk til erstatning for det gamle hageanlegget.

Eivind Framnæs er bestyrer fra 1952 - 63 og må fått kledd vegger med halvharde plater og andre innkledninger. Han deler hovedhuset opp, med en liten leilighet mot øst. Her senkes himlingene og stuen mot syd-øst deles opp ytterligere. Det gamle pikekammerset blir kjøkken med inn-gang gjennom et nytt bislag i funkis på nordsiden. Det er betydelig større enn det forrige og inneholder to inngangsdører med gang. Leiligheten ble laget for familien Ormåsen som flyttet inn her på begynnelsen av 50-tallet.

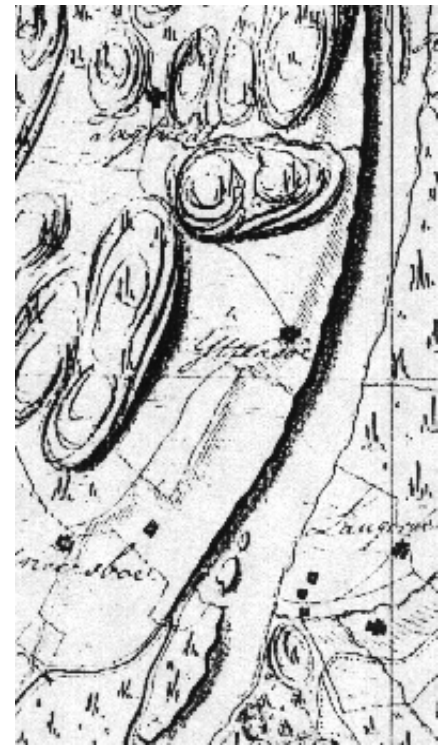
Den siste bestyrer var Rolf Magnus Toften fra Harstad. Han bestyrte bruket fra 1963 - 70, da husdyrholdet ble nedlagt. Gjennom den senere del av 1980 - 90-tallet ble en del av hovedhuset leiet ut inntil undertegnede kjøpte det gjenværende gårdsanlegget av Treschow vinteren 1993.

Laurvig 1730 –60?
Statens kartverk

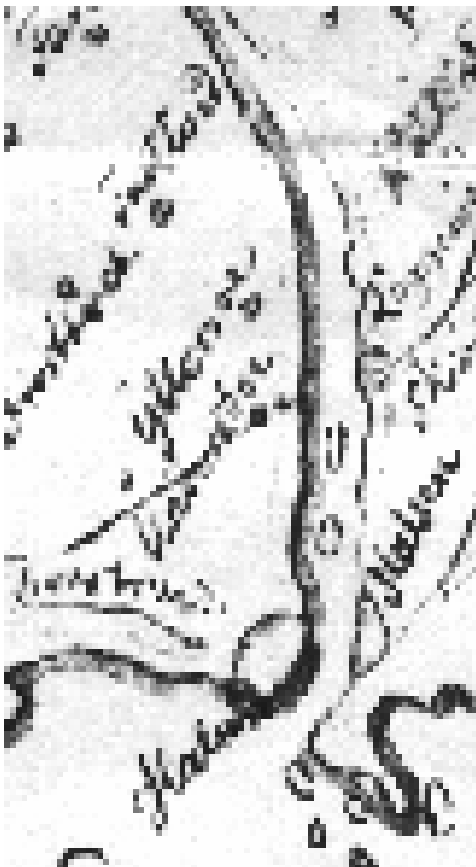
Larvik – Helgeraaen ca 1770
det danskeRigsarkiv

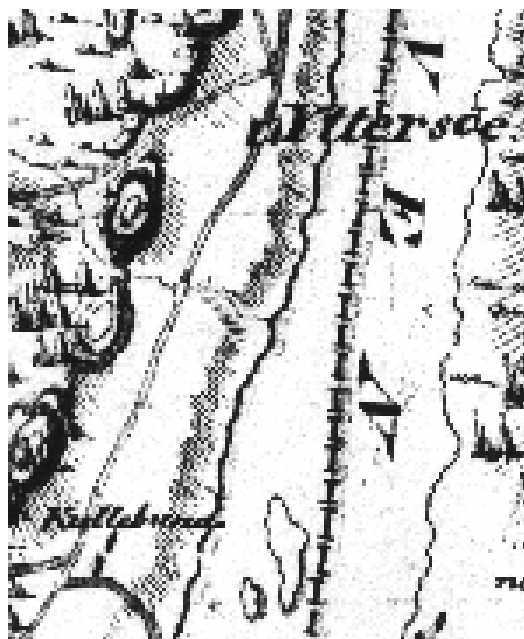
Laurvig grevskab
overjæger Johnsen 1807 – 14
Statens kartverk

KARTMATERIALE VEDR. YTTERSØ 1730 -1904

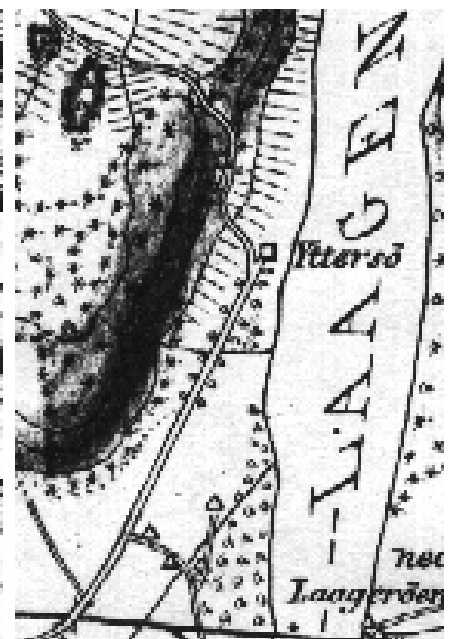
Laurvig og omegn ca 1814
Kaptejn Jacob Rørdam, Statens kartverk

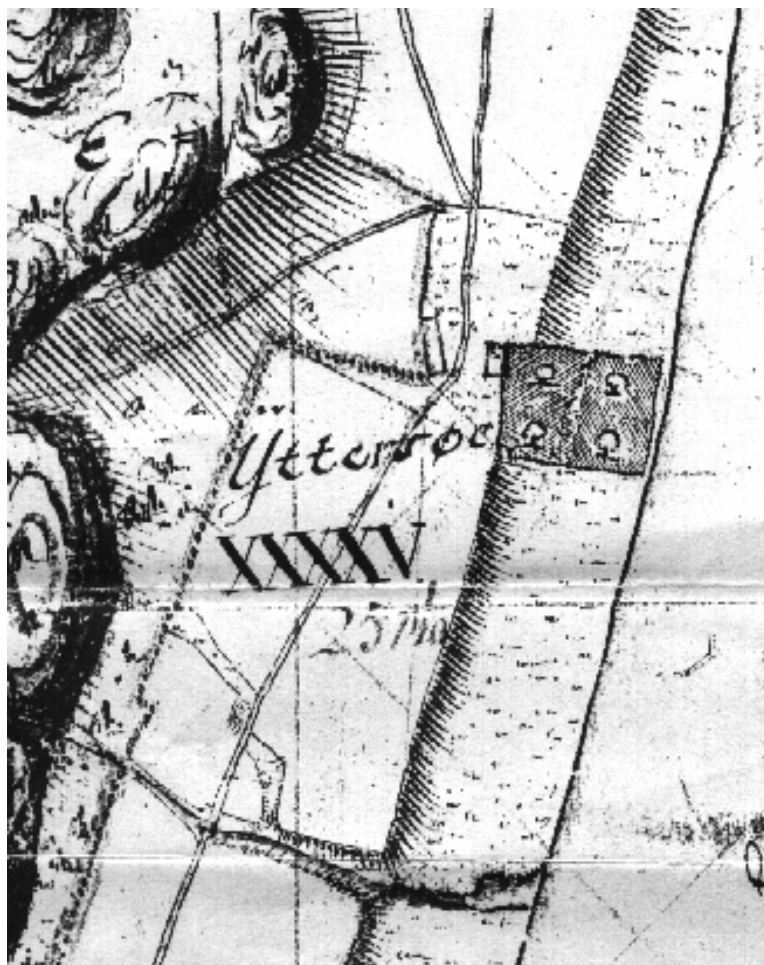

Laurig Grevskab 1826 (opmålt 1820)
løjtnant Grimsæth, Statens kartverk

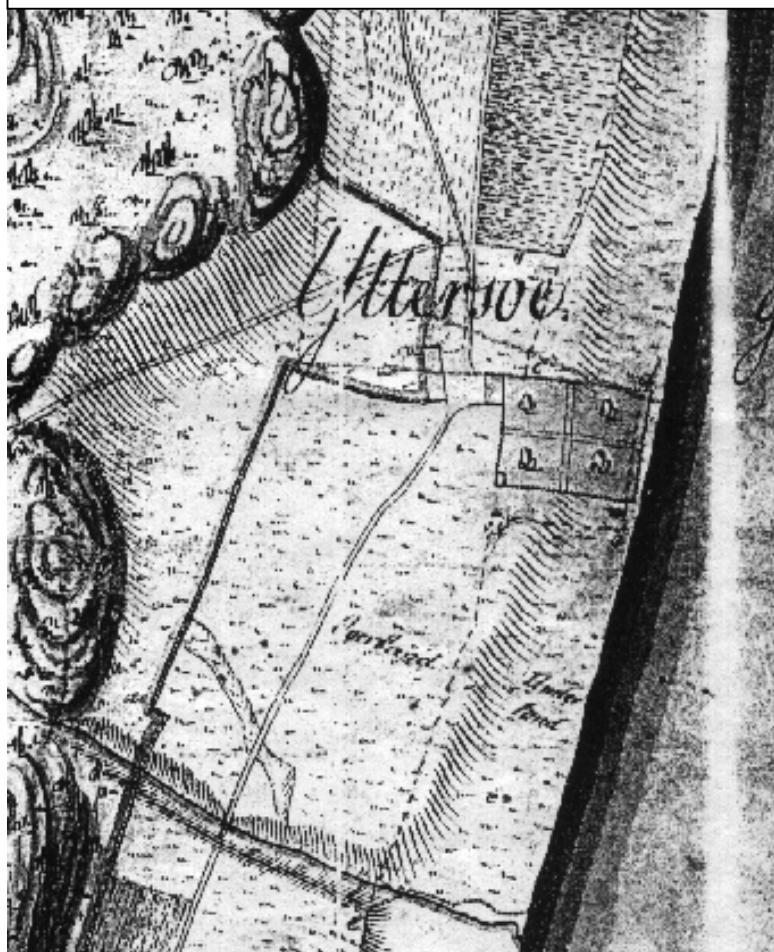

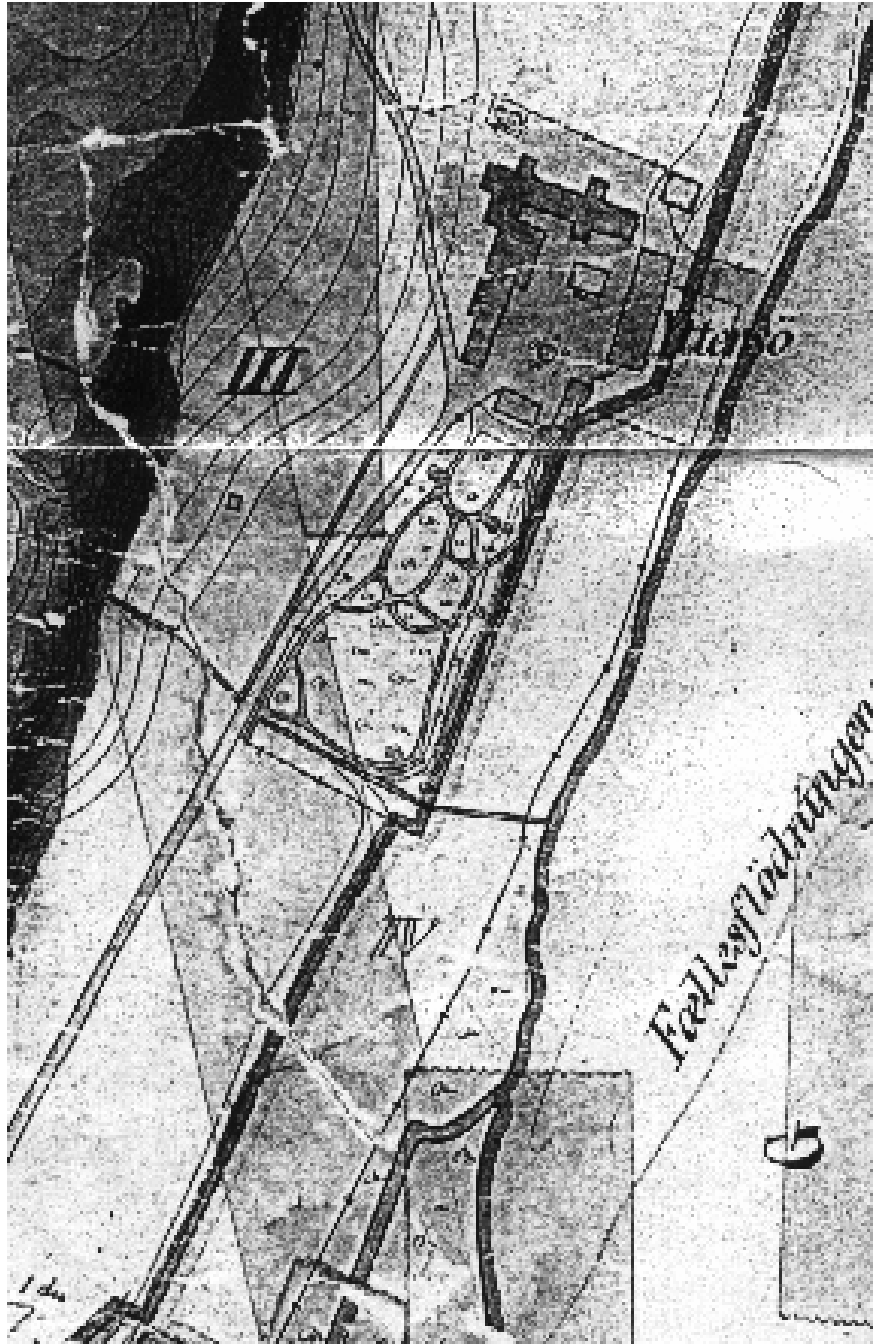
Jarlsberg og Larvik Amt, 1904
kaptejn Michelsen, Statens
kartverk

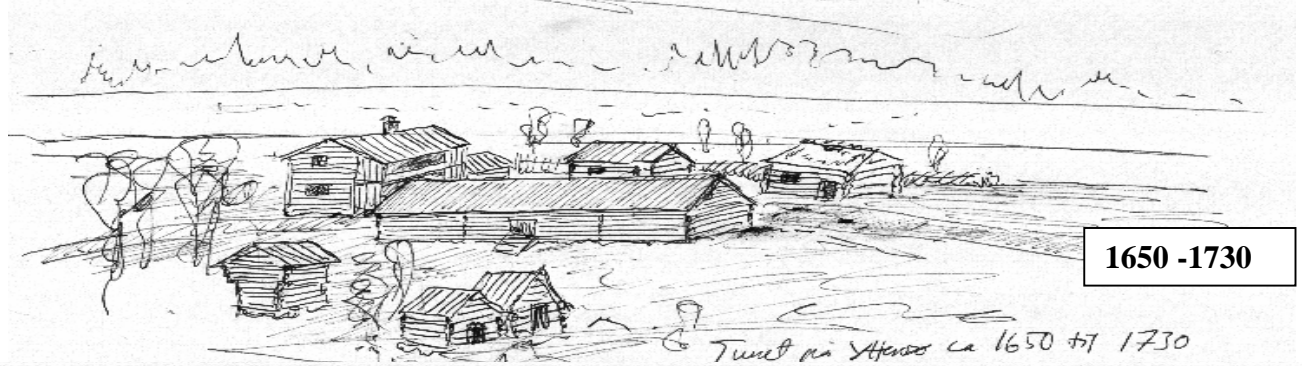

Grevskapsoppmålingene som ble gjennomført i årene rundt 1810 resulterte i to håndtegnede og fargelagte kartkopier. Den groveste (over) eies av Statens kartverk, den mest detaljerte kopien (under) eies av Treschow Fritzøe A/S. Her kan detaljer ned til plogfurenes retning sees. Oppmålingskravene var svært strenge. Oppmålingsarbeidet ble utført av assessor Spøck og løytnant Brynie i 1811.

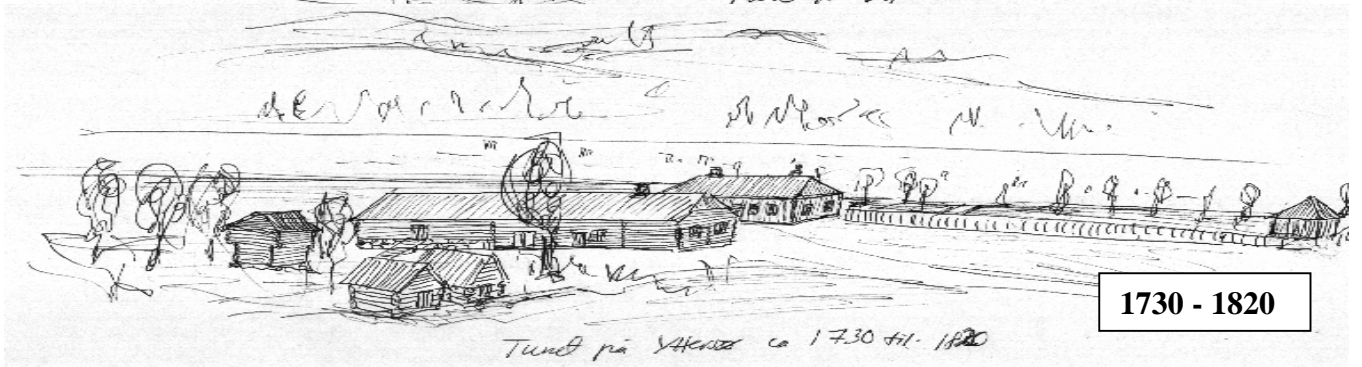

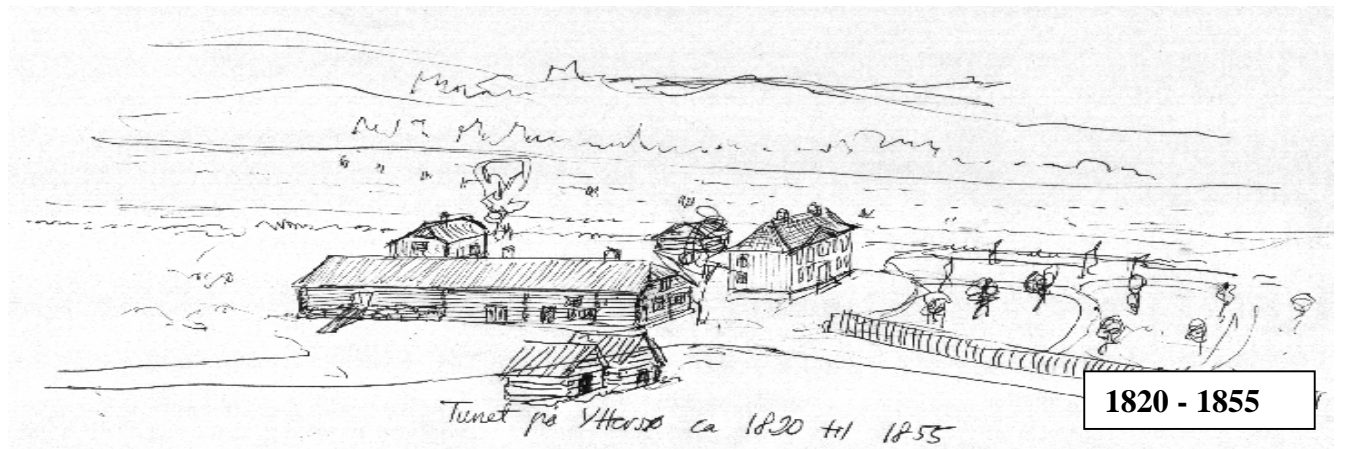
Kart over Larviks omegn, deriblandt Yttersø fra 1880. kartet eies av Treschow Fritzøe A/S. Hovedbygningen i syd og sidebygningen mot vest er de eldste bygningene. Langsetter elven er en driftsbygning i tegl fra 1850-tallet. På tvers i nord en fjøsbygning i sten fra samme tid, og midt på tunet en meieribygning i tegl fra ca 1880. Tidligere sto det et lite våningshus her. Lensedoppene i Lågen er avtegnet i samme posisjon som på grevskapskartene fra 1811.

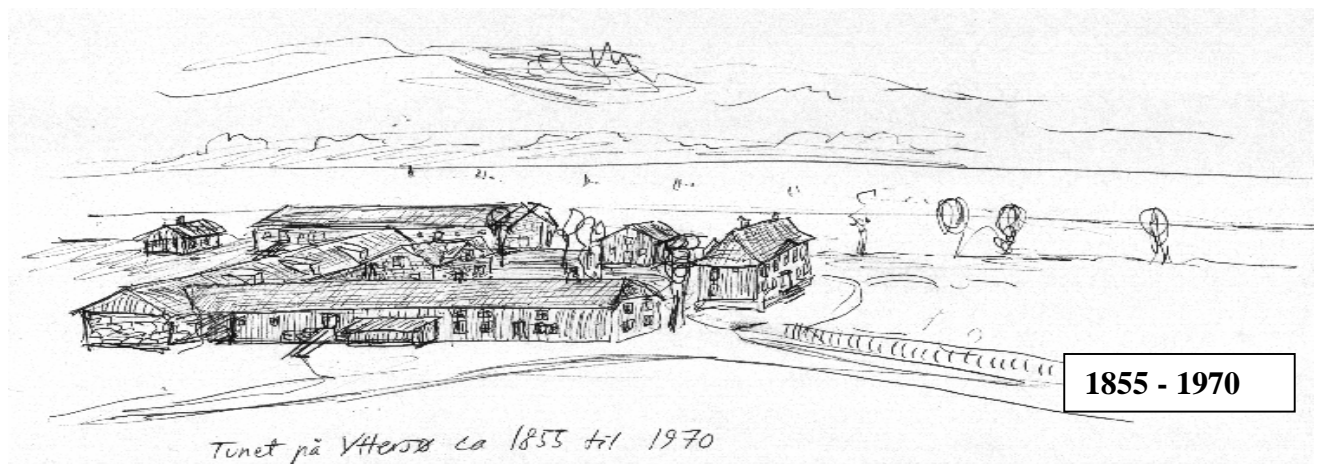
1650 - 1730

1730 - 1820

1820 - 1855

1855 - 1970

1970 - 2001

Carlsbergs og Landvigs Aftidsbende.

Et Ugeblad af blandet Indhold.

No. 23.

Torsdagen den 21de Maart 1839.

2den Aarg.

Indg. Landv. bettes Yndel og en Xcelle i Gæsteb. Selskab i Gæsteb. Selskab, Nr. 20 i Gæsteb. Selskab.

Indg. Landv. bettes Yndel og en Xcelle i Gæsteb. Selskab i Gæsteb. Selskab, Nr. 20 og 21 i Gæsteb. Selskab.

H. E. R.

Lørdag den 21de

De sødste, færdige, Læstinger

af

JOHAN FREDRIK SARTZ,

Forkæmperinde Sagspræsident til Landvigs Bys

og

Præsident i Landvigs Provins,

Sættet hos Medlem af det færdige Landvigs Gæsteb.

Den kærefulde Læsning

Erholdt

Den 11te Februar 1763

For

Gjæsteb. Selskab ved Sines

og

Alle sødste Yndel

Yndel

I sødte over 70 Aar,

Indtil Afstøtningen anstillede Synskedde,

og sødste Dagens Ende,

Da læste sødste sødste Læsning, stille og sødte,

Udsættelse

Efter Måned den 11te Maart 1839.

Yndel af Præsident Sættet

Sættet hos den sødste Bys i Gæsteb. Selskab

Recepten hos fra Aaret 1791 holdes til Sagspræsident

For

Landvigs og Landvigs Provins

Medlem af det færdige Landvigs Gæsteb.

Afholdt den 11te Maart 1839.

I sødste Sødtid endte den

Med

Den sødste Sødtid

E. B. B. G. G.

Den i Gæsteb. Selskab, blev

Medlem af det færdige Landvigs Gæsteb.

og sødte i 41 Aar

Trafset Sødte Livets Glæde og Sødt

Med den til Evigheds sødte Sødt

Yndel Sødtid

Kjærligt og sødte, som det var,

Yndel Sødtid

Træde for den sødte Sødtid indlydende Sødtid

Medlem af det færdige Landvigs Gæsteb.

Over Sødt af Sødtid og Sødtid

Hvo, som Sødtid var Sødtid

Som Sødtid og Sødtid

I Sødtid og Sødtid Sødtid

Den til sødte Sødtid Sødtid

Som Sødtid Sødtid Sødtid

Var en Sødtid Sødtid Sødtid

Der Sødtid Sødtid Sødtid

For Sødtid Sødtid Sødtid

Der Sødtid Sødtid Sødtid

Som Sødtid Sødtid Sødtid

Den Sødtid Sødtid Sødtid

By sødte Sødtid Sødtid Sødtid

Som Sødtid Sødtid Sødtid

Kraften og Sødtid Sødtid

Den Sødtid Sødtid Sødtid

Er Sødtid Sødtid Sødtid

Et Sødtid og Sødtid Sødtid Sødtid

Langt Sødtid Sødtid Sødtid

Den Sødtid Sødtid Sødtid

Med Sødtid Sødtid Sødtid

Et Sødtid Sødtid Sødtid

Et Sødtid Sødtid Sødtid

Kilder

Kildene vil spesifiseres ytterligere i den endelige utgaven

Generelle kilder til Yttersøs historie

Hedrums historie - Krohn Holm

Hedrum - Lorenz Berg

Generelle kulturhistoriske kilder

Norske løkkelandsteder 1630 - 1830 - Søren Hald

Carsten Hopstock - Lystgårder ved Kragerø

Om familien Brochmann i Norge - Huidtfeldt-Kaas

Christopher Hammer norsk kokebok - Hroar Dege

Generell relevant arkitektur og interiørhistorie

Kunst der Biedermeier - Himmelheber

Arkitekten Hetsch, fra nyklassisisme til historisme - von Folsach

Gamle borgerhus i Bergen - Bjerknes

Eldre bergensarkitektur - Bergen arkitektforening

Byborgerens hus i Norge - Bjerknes etc.

Halden-festningen og byen

Um 1800-hunderts - Paul Mebes

Danske Herregaarde - Elling

Authentic Decor - Thornton

Nineteenth century decoration - Gere

Nineteenth century interiors - Gere

Fyra Bøcker om Arkitekturen - Palladio

Klassisisme i sydvestJylland - Agerbæk

Klassisisme i København

Klassisismens Fynske borgerhuse - Voss

C.F.Hansen, bind I-II, Lund, Thygesen

Renessansens arkitektur - red. Weigert

Arkitekturen under 1600- og 1700-talen - Gerstenberg, Wagner

Herremændens bostad - Lundberg

Åse Moe Torvanger - Trekk fra Bergens arkitekturhistorie

Slotte og herregarde i barock og rokokko - Elling

Arkitekten Gottlieb Bindesbøll

Kilder til personalhistorie - Sartz

Larviks historie bind 1 og 2

Provst Frederik Schmidts dagbøker

Min reise i Norge 1811 - Reventlow

Kongeriget Norges første overordentlige Stortings forhandlinger i aaret 1814

Barndomserindringer - Sophus Bugge

Norsk slektshistorisk Tidsskrift

Den norske sjøfarts historie - Skipsfarten går tilbake - Henrik Scheel

Arkivmateriale i Archerfamiliens eie

Riksantikvarens arkiv

Jarlsberg og Laurvig Amtstidende 1839

Arkivmateriale i Archerfamiliens eie

Kilder til personalhistorie - Wetlesen, Lind og Synnestvedt og andre

Henrik Wergeland - Ustvedt

Larviks historie bind 1 og 2

Kilder innsamlet av James Ronald Archer, respektive undertegnede

Riksantikvrens arkiv

Norsk kunstnerleksikon

Norske militærbiografier - Ovenstad

Fortificationsetaterne og ingeniurcorpset - Tychsen

Barndomserindringer - Sophus Bugge

Gamle Slægter i vestfold - Jacobsen

Norske militærbiografier - Ovenstad

Folketellingen av 1801

Larviks historie b.II

Slekts og gårdshistorie for Ørskog (Sjøholt)

Nils Tveit - Os sagan, bind 1-2, 1937 - om Sygnestveit slekten

Fortidsminnef. Årbok 1986 - Trekk fra Bergens bygningshistorie - Åse Moe Torvanger

Norsk Kunstnerleksikon bind 4

Norsk Biografisk leksikon

Widerberg: Fredriksten Festning (festningen og byen) s.232, 238.

Magistergradsavhandling om Karl Johansvern. - Turid Yvenes

Riksantikvarens arkiv: Ingeniørbrigadens tegningarkiv

Major Wetlesen: Dagbøker 1829 - 1832 (Admiralstabens bibliotek Horten)

Kilder til historiske hager / Yttersøs hager

Brun og Lange - Danmarks havebruk og gartneri

Statens Kartverk

Treschow Fritzøe

Opplysninger fra tidligere beboer: Ormåsen

Kilder til Yttersøs bygningshistorie

Riksarkivet - takster, skifter, etc

Statens Kartverk

Treschow Fritzøe

Oppdragsmelding Yttersø Gård - NIKU, ved Brit Heggenhougen

Rapport Yttersø Gård - NIKU ved Jon Brenne

Indberetning fra den antikvariske bygningsnemnd 1924

Norske Gårdsbruk vestfold fylke

Instruks for grevskapsoppmålingene 1811

Diverse fotomateriale i eget og andres eie

Egne bygningsoppmålinger og undersøkelser og registreringer

Opplysninger og oppmålinger i Riksantikvarens arkiv

Ekstraskatten av 1762 - Gjerpen prestegård:
Prest: Monrad + kone
Barn over 12 år: Jochum, Barbara og Kristine Monrad.
Etc.
Andre hosboende: Kristine Bindrup, Giert Monrad

Far: Jens Sartz, klokker, senere konsumpsjonsforvalter, Skien. Senere toller
Barn: Mathias Sartz, senere kjøpmann. Larvik
Johan Fredrik Sartz: født 11 februar 1763, på Gjerpen prestegård, ved Skien

J.F.Sartz:
Student i 1783, cand. Theol. 1787, prest 24.mai 1788 - kalls Cappellan til Risør
Kalls Cappellan til Brunlaug under sogneprest Henne i 1793.
Sogneprest til Laurvig 11. Februar 1795, prost 24 februar 1799 etter Schelven.
Avskjed i nåde etter ansøking 2. Desember 1820.
Medlem av det første overordentlige Storting i Katedralskolens bygning i Kristiania
7.oktober 1814 med 80 valgte representanter. Et av de 25 medlemmer av deputasjonen til Karl
Johan mandag 10. Oktober. Voterte for forening med Sverige.
Kjøpte grevskapet av kongen i Danmark ved skjøte av 2 sept. 1817. Medeiere var broren
Mathias, kammerråd Michael Falch og kasserer Børre Gether. Ved kontrakt av 29.4.1820
og skjøte av 24.12.1822, kjøpte han også sin brors part.
Sogneprest embedets inntekt er oppgitt til 310 Rd. i 1805. J.F.Sartz står som skattyter for
skipsparter, landeiendommer m.v. Han står blant de største bidragsytere til nytt skolehus for
fattige barn med 1000Rd. Han innviet 1.jan. 1818 den nye kirke på Langestrand. I sine siste år
hadde han som personalkapellan Christian Fredrik Haussmann.

Folketellingen av 1801, J.F.Sartz husholdning på Kirkeodden.

Johan Fredrik Sartz.....	husbond.....	38..	gift 1.gang....	prost og sogneprest....	M
Else Bugge.....	hans kone.....	35..	gift 1.gang.....		K
Friderich.....	Søn.....	1.....			M
Maren Kirstine.....	Datter.....	2.....			K
Christian(Bannes Kaas Geede)....	Fostersøn.....	12.....	I kost.....		M
Knud Larsen.....	Tjenestedreng..	23..	ugift.....	soldat/tjenestefolk.....	M
Anna Elisabeth Grøn.....	huusholderske...23..	ugift.....		tjenestefolk.....	K
Anna Christensdatter.....	Amme.....	26..	ugift.....	tjenestefolk.....	K
Anna Marie Hansdatter.....	Kokkepige.....	18..	ugift.....	tjenestefolk.....	K

J.F. Sartz: brev til Jens Christian Hartvig, Christiania, 29 April, 1795.

Sartz takker for V. Moltkes anmodning om hans inntreden i det grafiske selskap og vil gjerne betenke seg i 4 uker. Deretter vil hans kontingent bringes i orden.

J.F.Sartz: Antegnelser til bygningsavgiften 1805. Imøtegår verdifastsettelse. 7.febr. 1805.

J.F.Sartz: Inntektsskatt for året 1809. Har i følge forordning av 1810 utgjort 704R.d4Sk.
hvorav Sartz ser seg berettiget fradrag på 300Rd. Larvik 26 nov. 1810

J.F. Sartz: brev til W. Archer: Archer bes om å sondere muligheten til å finne en engelsk kjøper til grevskapseiendommene. Fullmakt til salg kan ikke gis da medeierne ikke er tilstede.

Sartz er villig til å selge sin egen part alene eller deler av denne (Verkseiendommene bør holdes samlet). Eventuelt er man åpne for medeierskap. Det bes om diskresjon. Vedlagt kort beskrivelse av eiendommene. Larvik 14. Mars 1828.

Fredrik Scheel: Skipsfarten gaar tilbake. Side 128, Norsk Sjøfarts Historie:

Blant rederne i Larvik var prost Sartz. At en geistlig sto som skipsreder var ikke helt enestående, og egentlig ikke helt enestående.....Før sparebankenes tid var kysten rundt skipsparter den vanlige form for mindre kapitalbringelser..... Ved provstens side sto i Larvik B.Gether, I.I. Bugge, I&A. Bugge, M. Bucholm og forskjellige Falkenbergere. Men ingen av dem raget særlig frem.

Prost Schmidts erindringer, Bind 2:

Side 369, bind 2, 15 okt. 1814:

Vi vare budne til Økern til middags og bleve hentede dit av Mariboos vogn. Ved at stige ind i den fik Pavels sin hat revet af og ned i snauset. Vi hentede Etatsråd Treschow. Paa Økern traf vi Diriks, Christie, Hagerup, Provst Sartz, Capitain Ræder, Pastor Schultz, Major Hegermann og oberstlieutnant Krabbe af Storthingsmændene og for resten Hafner, Roll, Sem, David Thrane og Secretair Rougtvedt.Kl. 10 ½ reiste tilbage i bækmørke og styrtende regn.

Side 375, bind 2, 19. okt. 1814:

Vedr. nytt kongevalg:og nu regnede der taler ned , hvis innhold jeg verken kunde samle eller vil omtale, da de fleste av dem og maaskee alle bliver trykte. Bech åbnede ballett. Derefter kom Treschow, Koren som havde den originale idee at man kunde vælge Gustav den 4.s søn skjønt han ikke ansaae det gavnligt og derfor ikke heller vilde have denne deel af hans tale trykt. Sørensen, Aall, Reiersen, Lange, jeg, Sartz, prest Weidemann, Nansen, der talte extempore og begynte med: at mennesket fødes hjælpeløs og vrøvlede derpaa en hoben om at skjoldmøen Norge skulde være Sveriges brud.

Side 424, bind 2, 7. Nov. 1814:

En af provst Sartz, mig og Agent Nilsen udstædt Indbydelse til Subscription paa et agtelsestegn for vor udmærket brave Præsident, har ialt indbragt over 1500 Rbdl.

Side 433, bind 2, 12.nov. 1814:

Efter storthinget samledes Sartz, Treschow, Ræder, Stenstrup, Aall og jeg hos Agent Nilsen for at overlægge om det Agtelsestegn som skal ydes Storthingets præsident og blev man da enig om, at det skal være en Guld-pokal paa 30 Lod, hvorpaa mit førhend anførte Vers skal staae so inskription. Stenstrup og Ræder overlægge med Munk om tegningen.

Side 434, bind 2, 12 nov. 1814:

Jeg vilde gjøre en visit hos den nye statholder Grev Essen og blev praiet af Sartz og Neumann der havde samme forsæt, men forinden vilde have mig til at drikke et glas Madeira, hvorimod jeg naturligvis intet kunde have. Hos Essen, der boer hos Smør-Haaken, fik vi ikke alene ingen Audience, men havde endog Møje med at finde et Væsen, til hvem vi kunde levere vore Billetter. Vi gik nu tilbage til sart som logerer hos Marcus Pløen og drak hos denne atter et Par Glas Madera. Essen skal være vred fordimStorthinget har ansøgt om at faae krondprindsen til Vicekonge. Efter Maaltidet havde vi besøg af Hount, samt visitter af fruene Wibe og Aubert. Vi vare budne til Vberg(General-Auditøren) og gik dit Kl. 7. Der var Commandeur Fabricius, General Krigs-commissair Rode og major Lindemann. Aftenen tilbragte vi med Passiar og Musik og efterat have fortæret vor gaasesteeg og røgt Qvelspiben skildtes vi ad mellem 11 og 12.

Sophus Bugge, barndomserindringer, utg. Samtiden 1909:

Jeg er født i Larvik 5te januar 1833.....Min farfar var død flere år før jeg blev født, medens jeg personlig

har kjent min morfar Johan Fredrik Sartz. Derfor knytter flere barndomsminner seg til hans hus. Min morfar som var medlem av det første overordentlige storting i 1814, hadde vært prest i Larvik og provst. Men han oppgav denne stilling, etter at han hadde vært med om at kjøbe Larvik grevskab. De første private eiere av grevskapet kunne ikke overholde sine forpliktelser likeoverfor sælgeren, kongen av Danmark. Salget gik da tilbake, og kjøberne ble af folkevittigheten kaldt grævlinger. I min familie var der den tro at, at stillingen hadde kunnet være holdt, hvis de norske kjøberes agent hadde optrådt med større konduite i Kiøbenhavn. Min morfar sat dog fremdeles i gode kår. Han hadde tror jeg, flere statsborgerlige enn kirkelige interesser. Han var musikalsk og det er meg udenfor min familie fortalt, at det hadde bidraget til hans ansettelse som prest i larvik, at han hadde vundet yndest i et adelig hjem i Kiøbenhavn ved sit fløytespill. Min morfar døde da jeg var 6 år gammel. Men jeg mindes ham endnu meget godt. Jeg husker at han endnu under sin siste sykdom var levende interessert for det offentlige liv i vort land. Han måtte have avisen for sig, uagtet om han ikke længer kunde se, og derfor holdt den bagvendt. Der var et selskabeligt liv hos min morfar og hans hustru provstinne Else Sartz. Hun var mild, elskværdig og avholdt av alle. Blant dem som hadde vært jevnlig gjester i min morfars hus før min tid, var den siden i Kiøbenhavn bekjente kommandør Sølling. Han har gjort seg fortjent ved en forbedring av den norske lodsbaat. En sten under vannets overflade i Larviks hav, hvor han en gang hadde stødt med sin baad, var efter ham i min tid opkaldt Søllingen. Som et eksempel på hans djerne ligefremme sømandsvæsen kan fortelles følgende: En søndag skulde der være middagsselskap hos min morfar, og blant de inbudne var Sølling. Min bedstemoder sendte kokkepigen op på loftet for å hente ned to skinker som hun der hadde hengende. Pigen kom ned med en skinke og sagde at der ikke var flere, og ved fornyet ettersyn fandtes heller ikke den anden skinke. Ved middagsbordet sat kommandør Sølling ved siden av min bedstemor. En stund ud i maaltidet ytrede han til hende: « Det er sandt fru provstinde, jeg maa sige Dem saamange tak for i forgaar Nogle venner kom paa mig uforberedt. Jeg havde ingen mad til dem, men saa vidste jeg at De havde to skinker paa loftet, og De kunde jo ikke behøve mer end den ene. Deres skinke smagte fortræffelig, og de skal have saamange tak.»

Min morfars hus var det nærmeste ved Skottebryggen. Paa nedsiden av Storgaden. Det blev efter min morfars død solgt til tollvæsenest. Det var anseligere end de fleste huse omkring da det var bygget av sten. Fra gaards rummet førte en bred steentrappe opp til anden etage. Man kom ind i et forværelse hvor der stod en billard. Dette forværelse kaldtes «Delen», et plattysk ord som, som jeg ellers ikke har hørt i Norge. Vi var regelret hos min morfar hver søndag fra middagen af. Om sommeren blev, efter at kaffen var drukket, en stor gammel kaleshevogn forspændt med to røde danske heste. Saa gik turen ut til min bedstefars yndlingssted Yttersø, der ligger lidt overfor Laagens udløb og som i min barndom var omgivet af to store frugthaver. Jeg mindes endnu et selskap inde i min bedstefars gaard paa hans sidste fødselsdag, og jeg kan nogenlunde se, i hvilken orden endel av de gamle herrer sad ved bordet. Blant dem var flere ret originale personer. Krigskommissær Sebbelow, som ansaa seg selv for en stor finansmand. Major Chemnitz, som morede seg over at blive anset af almuen for en troldmann. Naar noget var stjaalet i byen, blev det oftest meldt til Chemnitz, og da vovede tyvene ofte ikke andet end at bringe sagerne tilbage. Jeg mindes at have været paa en auktion efter ham, og iblandt de gjenstande som da skulde sælges, var et glas, hvori der i en vædske gik op og ned en sort djævel med hæstefod og andre attributter.

Efter min morfars død flyttede bedstemor Else hen til os og boede i anden etage. Hun var afholdt af alle, især af børnene i huset, og døde først efter at jeg var bleven student.....Gjennem min faders forretninger blev jeg også tidlig kjendt med mange bønder. Forholdet til flere af dem havde meget af patriarkalske tiders trohjertighet. Det var dels bønder fra Larviks nærhed. Thi flere af mine slægtninger eiede gaarde omkring Larvik, og efter min morfar havde mine brødre og jeg faaet gaarden Dreng i Tjølling i arv.....Især om sommeren færdedes eller boede jeg oftere i mine sidste skoledage ude paa Dreng eller andensteds paa landet i nærheden af Larvik. Da Dreng laa ved Viksfjorden og var nabogaard til Kaupang, fik, tor jeg, her mine vaagnende historiske interesser ligesom fast fodefæste. I de tidligste aar jeg mindes, gik de samtaler jeg hørte, ofte tilbage til «krigens tid». Der fortaltes om dristig fangst og seilads med kaperskibe.

Jarlsberg og Laurvigs Amtstidende torsdag den 21de mars 1839

Her - lagdes til hvile - dDe mødige, jordiske, Levninger - Af - Johan Fredrik Sartz -

forhenværende sognepæst til Laurvigs Bye - Og - Provst i laurvigs Provstie, - Senere medeier af det forrige Laurvigs Grevskab; - Hvis kraftfulde Livs morgen - frembrød - Den 11te februar 1763 - paa - Gjerpens prestegaard ved Skien; - Og - Hvis rastløse vandring vedvaresde - I noget over 76 aar, - Indtil aftenskumringen omhyllede Synskredsen, - Og varslede Dagens Ende, - Da Livets omsider udbrændte lys, stille og mildt, - Udslokkedes - Efter Midnat den 11te Marts 1839. --- Viet til præst i aaret 1788, - betraadte han den geistlige bane i Østre Riisøers bye, - Hvorpaa han fra Aaret 1797 kaldtes til Sognepræst - for - Laurvigs og langestrands Menigheder; - Fra - Hvilket kald han efter sit eget frivillige Ønske, - Aftraadte i aaret 1821. - I kiærligt ægteskab indgik han - med - Sin Gjenlevende Huustru, Else Bugge, - Der i ordets ædleste betydning, blev - Mandens ægtefelle og ømme Venninde, - Og som i 41 Aar - Trofast delede livets Glæder og Sorger - Med den til Evigheden forudgangne Mage. - Ved dette Ægteskab, Kjærligt og oprigtigt som det var, - Fremkaldtes til Livet - Trende for den Afdødes faderhjerte inderligen kjære Børn, - Hvilke i forskjellig Alder, forlængst ere gangne forud for Faderen, - Imedens en kjærlig Svigersøn og trende børnebørn - Blande deres Taarer med den sørgende Bedstemoders - Over savnet af bestefaderen og Ægtefellen.

--- Hvo som kjendte vor Hedenfarne, - Som familiefader og Ven, - I huuslig og fortrolig Vennekreds, - Han vil ogsaa med Sannhed kunne vidne: - At den Bortgangne, - Selv indtil Hans sildigste Dage, - Var en høist Livfull og venlig Olding, - Der følede varmt for sit Fødeland, - For dets frihed og Lykke; - Der omfattede Alle med Velvilje, - Sin Ægtefelle med Kiærlighed, Sine Børn og Børnebørn med inderlig Fadergodhed, - Og som vel neppe lader en virkelig Uven tilbage: - Nu - Sluimrer den trætte Olding i sin Lune Boe -; - Kraften og Styrken er vegen, - Men Hvilen, Qvegende og husvalende, - Er indtraadt!

--- Et langt og sundt og venligt liv, han nød, - Langvarigt Smertens Leie, det ei brød- - Han segned smilende, nu sødt han sover! - Mildt Herren tog det Liv, som mildt Han gav, - Og Kiærlighedens Taare falder paa hans Grav!

Sang i anledning av provst J.F.Sartz begravelse den 18de marts 1839

Saa har du nu lagt dig til hvile,
du gubbe med de sølvgraa haar!
Du, der tvang livet til at smile
For aldrens snee, som ungdoms vaar,
Der, naar du livets roser brød,
tii saa dit blod for tornen flød!

Du længe levet har, ja længe;-
men træt du var dog endnu ei;-
du saae de gyldne frugter hænge
paa grenene langs livets vei;-
du klynget dig til stammen fast,
Og smilet til dit øye brast.

Fred med dit støv! - I blide drømme
Farvel du sagde til vaar jord,
Og vandrede mot lysets strømme,
hvor hos din fader nu du boer.
Med lethed løser du nu der
alt hvad dig var en gaade her.

Vi troede ei saa snart at tabe
Dig, elskede, hederlige væn!

Vi troede vaaren vilde skabe
En vaar udi dit Bryst igjen,
Og at du paa dit Yttersøe
en mørk høstafte vilde døe.
Det blev ei saa. - At paa de steder
du pleied her saa mange aar,
staar hængebirken nu og græder,
Dit Drapa Laugens vover slaer
og lundens stemmer lyde: fred!
Naar sol står op, naar sol gaaer ned.

VEDLEGG TIL YTTERSØS HISTORIE
GJENNOMGANG AV LITTERATUR, KILDER OG FYSISKE SPOR

UTKAST

Kilder og sammenligningsgrunnlag til Yttersø gårds bygningshistorie:

Kart:

Tegnforklaring til kartverk, 1849.

Instruks for grevskapsoppmålingene av 1811 – avskrift juni 1993 ved Roald Aanerud.

1730-60 – Jarlsberg og Laurvig amt nr.4, M1:10 000. Dårlig detaljering.

1770 – Laurvig-Helgeraaen, dårlig detaljering. Det danske Rigsarkiv

1807 – 14 – Kart over Laurvig grevskab utført av overjæger Spörck. Ingen detaljering.

1811 - Grevskapskartet – originalutgave i Treschow Fritzøes eie. M1:4 000. Meget detaljert. Klar avtegnning av hus, hage, stengjerder, veier, stier etc. som foreskrevet i instruksen. Ifølge Veivesenet i Vestfold, Hulveiprosjektet, kan det være avvik på opp til 5 meter.

1811 - Grevskapskartet – kopi tilhørende NGO. Kopiert ved nålestikk. Noe mindre detaljert.

1814 – Laurvig og omegn – kaptein Rördam, dårlig detaljering. Liten målestokk.

1820 – Laurvig og omegn – løytnant Grimsæth, M1.20 000. Middels/dårlig detaljering.

1825 – kart over Laurvig og omegn av Løytnant Finkenhagen. M1:20 000 Dårlig detaljering.

1873 – 76 – kart over det forrige grevskap Laurvig. M1:10 000. Kontoret for private oppmålinger og kartarbeider, Chr. – Statens kartverk. Middels detaljering, men tunet er avtegnnet speilvendt!

1880 – kart over Larvik og omegn – meget god detaljering, viser korrekte grunnplaner og veier

vegetasjon og hageganger. Treschow Fritzøe, skogkontoret.

1904 – Jarlsberg og Larvik amt, kaptein E. Michelsen 1904, M1:25 000. klar detaljering

Bygningstakster

1686 – Besiktigelse på Yttersø gårds og hus brøstfeldighet og reparasjonstakst 4.februar og 2.juni 1686. Riksarkivet, Kongsberg

1855 – Branntakst av Yttersø gård utført den 21.februar 1855 ved lensmann Jens Arff, Reinemo, Riksarkivet Kongsberg

1868 – Utskrift av branntaxationsprotokollen for Hedrum Tinglag – Aar 1868..gaarden Yttersø. Riksarkivet Kongsberg

1917 – Utskrift av branntaxtprotokollen for Hedrum.. Aar 1917, 15.mars ombrandtaxt-forretning paa Yttersø. Riksarkivet, Kongsberg.

Skjøter og pantebøker:

1744–60 PB.1bfol.2a-b: flytting av bygninger fra kirkeodden til Yttersø 1736.

1805 – 15.juni bygselbrev fra kanselliråd Schwingel til J.F.Sartz. Panteboknr. 1291.

1820 – 1.aug. Skjøte fra kammerråd Falck og Gether til J.F.Sartz panteboknr. 772.

1841 – 18.des. og 9.febr.1842, obligasjon fra Else Sartz til etatsråd Treschow 500rd panteboknr. 138

1847 – Skjøde fra Else Sartz til Treschow. 4 500,- rd. Panteboknr. 703.

1847 – Overdragelsesskjøte fra Else Sartz til Treschow. 15.desember 1847.

Bøker med generelle opplysninger om gården:

Lorens Berg – Hedrums historie – Yttersø, gårdshistorie

Krohn Holm – Hedrums historie, bind 1 – Yttersø, gårdshistorie

Larvik Historie bind 1 – side 50 – 51: topografi og tidlig tømmerfløting.

Side 55: Yttersø som tollsted

Side 141: Yttersø og lensebommene

Larviks historie, bind 2: Side 165-85: Larvik under grevlingene.

Avbildninger:

1845. Datert og signert akvarell utført av Sophus Bugge, viser hagen, hovedhuset med gavl, antydning til sidebygning og rødmalte bygninger i skråningen vest for sidebygget. Vei og gjerder

Fotografier:

1880 – 1900 Fotografi av dame med kaffekopp. Bak sees tydelig tegldrifftsbygningen og smia bakenfor. Til venstre sees utydelig ”våningshuset av trær”. Stående panel, mulig halvvalm, høyt vegggliv. Høy grunnmur. Ingen vinduer mot øst. Et vindu sees mot syd.

1900 – Meieriet sett fra syd med fjøset i bakgrunnen.

1900 – Hovedhuset sett fra syd med oppr. Inngangsdør. Eget eie

1900 – Hovedhus fra syd, med org. inngangsdør. Postkort. Eies av Tor Buaas, Larvik

1900-20 – hovedhus og tun samt noe av hagen sett fra sydvest. Postkort av Preutz.

Eies av Tor Buaas, Larvik.

1921 – Hovedhus fra syd, hovedhus fra nord, hovedhus fra vest, sidebygning fra øst.

Oversikt over tunet fra vest i høyden. Fotografert av Bugge. Riksantikvarens arkiv.

1941 – Hovedhuset fra syd, nordvest, sydvest, samt gesims. Foto Vreim 1941

Riksantikvarens arkiv

1950-årene – del av sidebygget fra øst. Familien Ormåsen. Eget eie.

1950-årene – tunet sett fra vest oppe i åsen. Ormåsen. Eget eie.

1950-årene – Drifftsbygningen sett fra sydvest. Ormåsen. Eget eie.

1965 – Hovedhus fra syd, Tønsberg kameraklubb. Riksantikvarens arkiv.

1969 – Hovedhus med tun fra syd, tun fra syd hovedhus fra nord, sidebygg fra øst.

Detalj av vindu. Foto Erling Eriksen, Riksantikvarens arkiv.

1984 – Hovedhus fra syd og sydvest. Foto E. Knudsen. Riksantikvarens arkiv

Oppmålinger

Domenico Erdmann 1922/24 – detaljer. Skisse av grunnplan.

Bjerknes/Kristensen 1994 og fremover. Fasader, grunnplan, snitt, detaljer.

Fysiske spor

1834 – kappbit av himlingsbord funnet i stubbloft over kabinett, loft. Innskrift med blyant:

”1834 den 15 April er den gimling sy lagt av Lars Ber.... Berge og Hans Ryggestuen” (gimling: skillevegg mellom to rom – historisk leksikon).

1829 – Sider fra norsk svensk journal bl.a. artikkel vedr. skolevesenet. Benyttet som grunnlag for kitt før første malingsstrøk rom 103. Farge holdningen er lik foregående rom.

Tyder på bruk av lagret papirmateriale.

1851/52 – desember-januar – Avis som grunn for kitt, salen

1854 – aviser funnet som grunn for kitt rom 102

1700-talls panelbord, overliggere, rødmalt med fullstaffprofil funnet som spikerslag under opprinnelig innvendig panel i yttervegg trapperom annen etasje og nordvegg stue SØ første etasje. Bør stamme fra eldre bygning.

Antydning til hageganger i skråningen mellom øvre og nedre platå sydover.

Antydning til hulvei og eldre gårdsveier i samme skråning nordover.

Rest av gammel gårdsvei mellom to knauser syd vest for Yttersøveien. Retning Tagtvedt.

Etter 1840 – sirkelsagspor i gulvbord rom 107

Biografisk/dagboksmateriale:

Sophus Bugge – barndomserindringer utgitt i Samtiden 1909. Skildrer Yttersø i familien Sartz benyttelse i 1830-årene. Selskaper, to frukthager.

Grev Reventlow – Min reise i Norge 1811 – skildrer besøk på Yttersø for å se på plog.

Nevner ikke bebyggelsen. Yttersø inngår heller ikke i selskapslivet i anledning besøket.

Undersøkelser:

ICWT – 1994: Colorexamination of buildings, workshop june 14th 1994 – Bf 90, Yttersø.

NIKU - Oppdragsmelding nr.062 Yttersø gård, samt utfyllende rapporter.

Egne undersøkelser, upublisert. Noe i Utkast til gårdshistorie og rapporter vedr. arbeider.

**Besiktelse på Yttersø gårds og hus' brøstfeldighet og reparasjonstakst.
4. februar og 22. juni 1686**

Forsiktig normalisert transkripsjon etter kopi fra Vestfold fylkesmuseum hos Bente Bjerknes og Ragnar Kristensen, Yttersø, av James Ronald Archer mai 1999.

(?) betegner tolkning av foranstående ord, [...] betegner uforståelige ord.

(Leilendingene holder ikke gårdene i hevd som de etter loven billig burde. Gyldenløve har befalt at gården med tilliggende skoger ved sorenskriveren og 6 villige menn skal besiktes, også brøstfeldighetene, og takseres. Forvalteren skal anordne besiktelsen og selv være til stede. F. Mercher, 8. jan. 1686.)

Til stede Claus Bertelsen, rådmann i Larvik og lensmannen i Hedrum, Peder Olsen Lunde. Ettersom samme gård en lang og rom tid av avgangne og erlig velekte og fornemme mann nu sal. Laurits Knutsen var bebodd, og til sin død brukt og Claus Bertelsen som ved hans kjæreste og havende hustru alene er hans arving, etter varsel møtte og var som overbemeldte til stede.

Så er etter denne befaling først husene og bygningene som nå på gården finnes nøyest mulig, inne og ute, blitt besiktet av oss i dag overbemeldte og ble antegnet hva tilfang dertil kunne behøves, dog uten noen taksasjon, ettersom vi overskrevne seks menn ingen kjennelse har av bygnings omkostnings følge, som ingen tømmermann var, men kun brøstfeldighet alene ansett.

Mens som da siden derefter den 22. februar er blitt etter forvalterens befaling og anordning ved min Georg Orses overværelse, tillike med lensmannen i Tjølling, Anders Svendsen Kaupang med av oss tvende lagrette- og tømmermenn Hans Guri og Peder Lingum av Tjølling, samme opptegnelse ettersett og etter dess befundne leilighet, et hvert for seg selv udi nytt tatt og billigste måte til dess reparasjon, og hva dertil taksert og til penger anslått, som hvoretter følger:

Et gammelt hus udi gården med en liten stue og et lite kammer hos som Claus Bertelsen sa og forklarte at hans sal. værfar Lars Knudsen bodde udi da han kom til gården, den at bruke. Og siden selv av ny oppsatt og oppbygde de andre fremhus, som han siden bodde i som nå finnes. Og at på samme tomt stod ikkun et gammel utjenlig hus til noens beboelse da han kom til gården.

Og som dette lille hus nu er hel gammel, taket ganske forråtnet og loftene og gulvene at må pyntes og omlegges, skorstenen forfaren, de to ender utentil på huset at sys om det ellers til noen bruk videre skulle forbedres.

Udi samme hus finnes 4 vinduer som behjelper seg, når 4 glassruter igjen innsettes, som er istykker. Dog som dette hus som sagt er gammelt og det andet såvidt nytt udi staden av ulike storhet, bygget, skal vel ikke kunne regnes derved til noen åbotsfals lidende at betale, mens ikkun til en etterretning nu, for den som heretter gården tiltrer, og det sig akter udi noget derved at betjene til gårdens forbedring. Dog såvidt til at reparere vil med 200 hvori for 4 rdl. seks tylfter bord til syning for 1 1/2 rdl og med arbeidslønn, med og muren at pynte og spiker, tilsammen 4 rdl som beløper seg til 10 rdl omkostninger at anses.

Mens de andre udi staden byggede vån- eller fremhus i seg selv befantes som følger:

Dertil

Er en daglig stue med en panelt eikedør med hengsler og klinklås for, hvori 3 vinduer udi en karm med lem uten til, et bord og to benker og et ildsted, en slett dør med jernhengsler og klinke til kjøkkenet.

Udi kjøkkenet

En skorsten og en bakerovn, to vinduer og en dør med hengsler og klinker for ut ad svalen.

Til denne daglig stue er på den østre ende bygget et kammers og utav stuen til dess inngang er en dør med lås og hengsler

derudi

tre vinduer med seks vridne (?) jern udi karmen, derunder en tømret kjeller, som utfordrer forbedring og hjelp, og gulvet ovenover at omlegges, til bekostning udi alt til 4 rdl.

Mens om ny skal bygges vil mere.

Taket, hvorover er et halvtak med spon tekt. Sønner ut og for disse huse er til dess inngang en dobbelt sval med 2 halve dører for med 4 hengsler og en jernskodde for. Denne svalbygning behjelper seg, som er tekt over med taksten, nårsomhelst den blir pyntet igjen, og med to nye sviller og to stolper underlegges. Samt er og en vindeltrapp som går opp til den øvre sval og husene (?) som og vil lauges (?) og flys til rette igjen som kan komme til reparasjon at koste svillene og stolpene... 1 rdl
arbeidslønn... 2 rdl.

Ved vindeltrappen er en liten smal kove til spiskammer brukt, imellom husene i svalen, med dertil en dør og lås for og et lite vinduglass udi.

Over daglig stuen er en over eller loftstue, hvorfor er en dør med hengsler og innlås for, fire vinduer udi en karm, loft og gulvet er vel og gode. Udi samme stue er en ildsted.

Det kammers over kjøkkenet er døren ferdig hengende og lås for, og intet videre derudi av vinduer eller annet, ei heller loftet lagt, hvorudi er oppført skorstenspipen til huset.

Dette hus er tekt med spon og til dess reparasjon ansett at behøves

2 favner ny spon a 3 ort ... 1 rdl 2 ort

dennem at pålegge og taket at pynte, arbeidslønn... 1 rdl. 2 ort

Ellers er disse vegger uten til vel syede og pyntet, fattes ikke videre, enn et stykke for den gavl over kjellerkammerset dertil

et halvt hundrede bord til 1 rdl. 2

dem at påslå, arbeidslønn, og til spiker dertil behøvende til sammen 1 rdl.

Vesten og til samme stuehusene er et hus som er tekt med taksten, det rom neden under er brukt til en bod, til husfornødenhet at forvare udi med en dør, hengsler og lås for, ovenpå er et loft til korn og andre forvaringsbehøvende, også med dør, lås og hengsler.

Til samme part hus, fattes utenpå syning eller kledning på den nordre side, anført til 10 tylfter bord for 3 rdl.

for dennem at påslå og pynte arbeidslønn 3 rdl

400 enkeltnagler dertil 20 skill. 100 dobbelt ditto 40 skill. 1 rdl. 1 ort.

På den ende mod vesten er tilbygget et annet liten bygning til allehånde brukende, med et halvtak.

Til dess reparasjon til taket ansett til 8 tylfter bord eller gode tekkehon for 2 rdl.

Og til samme vegge at betekke med syning til arbeidslønn 2 rdl.

Fire tylfter samfengsbord for 1 rdl.

300 enkelt og 100 dobbeltnagler 1 rdl 8 skill.

Dette forskrevne er såvidt fremhusene er angående.

Til uthusene, nemlig:

Stiggerset, som brukt til at brygge udi står vesten for disse huse på marken. Dessen vegge behjelper seg, taket vil repareres, hvortil vil behøves til

15 tylfter bord eller gode tekkehon og til gulvet til 3 rdl 3 ort

dessen bekostning med torv at pålegge så og gulv at flye, arbeidslønn 2 rdl.

Tjølnen

passerer også, når den blir av ny tekt, hvortil 6 tylfter gode tekkehon 1 rdl 2 ort arbeidslønns bekostning 2 ort.

Udi gården:

Et vedskjul nu utjenlig og nedfalden, hvortil gjøres fornøden 4 tylfter bygningstømmer at koste om det av andre skoger at kjøpes 4 tylfter a 2 sk, 2 rdl.

Til taket 3 a 4 tylfter tekkehon eller bord 1 rdl.

Samme vedskjul at opptømre udi arbeidslønn 2 rdl.

Udi samme gård finnes innplanket til en have, hvilken med innplanking kan behjelpe seg etter gårdens og dess leilighet og fattes ikkun dertil som udyktig 5 stolper og rekker 1 rdl. og bord eller hon til plankeverket at forbedre med til 4 tylfter 2 ort. Dess reparasjonskostning og arbeidslønn 1 rdl. 2 ort.

Mens hva seg de andre uthus angår:

Såsom ladene, låven, fehus, hestestall og ellers til dess bruk behøvende så befindes de ikke med syning at være eller at have vært forvaret og forsynt for forråtnelse av været og regnslag. Og takene som ere av spon ei heller mod, vel forsynt. Mens på alle de huse ere de ytterste vegger og lofter således ved forråtnelse fordervet:

Og som alle disse huse var tilsammen bygde og under ett tak: Så befindes at de ikke kunne anses til nogen full og forsvarlig åbots erhold, mer tjenlig at have til at repareres.

Mens må alle af nye oppbygges og bekostes, såvidt som till dess bruk og denne gårds fornødenhet utkreves.

Hvortil og til dessen oppbygning vil være til laderne og fehus bygningstømmer til 18 tylfter, 16 alen lang tylfter a 1 1/2 rdl ... 27 rdl

Tømmer til gjestestallen 6 tylfter a 1 rdl ... 6 rdl.

Til takene 10 favner spon a 3 ort ... 7 rdl 2 ort.

Til hjelp til troene (?) til det gamle som kan nyttes og til all innredningen

400 bord a 3 ort (...)... 12 rdl

5 tylfter trossperrer a 1 skill ... 1 rdl 1 ort

1 1/2 tylft ny flakved til låven og låvebroen a 2 rdl. ... 3 rdl.

3 tylfter 18 alen ditto til stall og fehus ... 6 rdl

100 dobbelt spiker ... 1 ort 16 skill.

200 enkelt ditto ... 1 skill. 16 skill.

Alle disse uthuse til at opptømre og fullkommen til bruk for sig at levere ferdige, in allis, på deres egen kost. 8 mann til arbeide, enhver 8 rdl til lønn beløper ... 64 rdl

Hva seg gjerdesgårdene og grindes brøstfeldighet til gårdens innhegning er angående, blev da såvelsom med skoghugsten til [...] formedelst der ennu [...] i skogen og i marken var beliggende, av hr forvalteren eragtet tjenlig at måtte bero, til forsvarlig ettersyn og taksasjon.

Mens som Hr Stephan Schram kongl. maj: tollbetjent i Larvik, som udi forleden våres denne gård udi bruk antaget, har måttet bekoste såvidt (?) å pynte de ytterste gjerder til ager og engs fordring så er av hannem søkt at ville sin omkostning som derpå anvendt tilkjennegi som siger der for betalt og bekostet til penge 6 rdl.

De andre grindesgjerder som ennu til gården er, hør og bør være, og mesten [...] ligger, er av de menn som den 22 juni 1685 skogene og stubbene [...] besiktet, ettersett som befinner sådanne at vil ennu koste igjen at oppsette og til rette lauge (?) med behøvende ny gjerdefang av skogen til hjelp til det gamle, på egen kost til 6 rdl.

Så at alle denne åbots falls bekostning, etter såsom overmeldt beløper til en summa til penge 181 rdl 16 ort.

Unntatt de 10 riksdaler ovenskrevet er til det gamle hus' reparasjon (om nødvendig eraktes til videre bruk at pynte) eragtet at vil være.

Dessen til bekrefting at således er forefundet og ansett, min egen hånd og våre undertegnede signeter. 4. februar og 22 juni 1686

Georg Orse M[anu] [pro]pria [9 signeter]

Skogens og dens hugst besiktelse på gården Yttersø 21. og 22. juni 1686

Georg Orse, konstituert sorenskriver i Larvik gjør vitterlig at etter min nådigste herre, hans høye excellense Gyldenløves forvalter, sr. Claus Røyem, hans missive og ordre meg den 12 juni overlevert, som lyder:

Det er hans høye excellenses nådige befaling at den besiktelse som I forleden vårt skjøte på Yttersø anlangende dessen hus og bygninger under bekostning skal gives beskrevet og forderlig hermed sendes. Og er det iligemåde hans høye excell. befaling at Yttersø skog av eder og seks u-villige lagrettemenn skal besiktiges og net [...] hva hugst derudi kan finnes og alle stubbene at opptegnes, at hver sort av eik, furu og gran med fornøyelig etterretning, når slik hugst kan være skjedd og av hvem.

Hvilken besiktelse og forretning I haver eder at foretage den 21. juni nestkommende, udi 6 lagrettemenns overværelse, 3 av Hedrums og 3 av Tjøllings prestegjelder med lagmannen Anders Kaupang overværelse. Og ettersom sal. Lars Knutsen har boet der på gården som var Claus Bertelsens værfar, da forventes (?) at Claus Bertelsen ermeldte tid og sted enten selv eller hans fullmektig lader møde, og skulle min fullmektig på hans høye excellenses vegne og samme tid der møte, denne forretning ville med sådan flid atter komme så som I eragter det sist for hans høye excellense at forsvare, hvormed eder Gud allermektigste befalet af Kiøbenhafn den 5. juni 1686. Hans tjenesteberedvillige Claus Røyem

Har jeg etter underdanig plikt ei alene lensmennene, mens end og Claus Bertelsen og hans høye excellenses skogfogd Peder Schaaning strax ladet tilkjennegi, hvorfor jeg saa velsom vi etterskrevne tilnevnte lagrettemenn, av Hedrum, nemlig Ole Olsen Torstvedt, Lars Skaug og Arild Skaugen, samt av Tjølling Jacob Dreng, Thore Syrrist og Peder Kleppaker, i begge lensmenns, nemlig Peder Olsen Lunde av Hedrum sogn og Anders Svendsen Kaupang av Tjølling deres overværelse kompareret på den gård Yttersø den 21. juni 1686 samme skog og skogbruk at besikte og erfare.

Til hvilken tid og sted møtte og på hans høye Excellenses vegne tilstede forvalterens fullmektig meget velaktbare signor Nicolaus Brandt samt og skogfogden Peder Schaaning selv. Og på signor Claus Bertelsens vegne hans tjener som fullmektig, Marcus Andersen.

Så gikk vi tilsammen til skogen og oss dette foretagne flittig nogle gange igjennemgått, eftersett, talt, observert og opptegnet stubberne, små og store, gammel og ung hugst, av alle sorter, hvilke allesammen som nu fantes og finnes kunde ere med min Georg Orses holdhuggøks aftagen [hjerteform tegnet inn] straks innhuggen og merket bleven.

Og udi dag den 21. juni befunden: Af sort gran små grantrær hugget, som tjenlig til jufferts, småbjelker, åretrær og sligt smålast, tilsammen 272 stubber Mesten for 2 år, og får udi nestforleden år hugne.

Mens det av større grantrær er huggen, som kunde anses at være tjenlig til mast stenger, rør, hustømmer og spirer, hver etter sin storlighet og tykkelse, som stubben utviser - og av hver stubbe tagen breddens mål tvert over, udi [...] [...], likesom de etter og forhånden forefunden, som følger [resten mangler]

1868**Udskrift av brandtaxationsprotokollen for Hedrum Tinglag.**

Aar 1868 den 3. september blev efter forlangende afafholdt i og over af jernverkseier treschow tilhørende bygninger paa gaarden Yttersø, medtatt 3 i gaarden. Anmodningen betjentes af lensmand Lund under medbetjening af under.....

.....21 februar 1855 afholdt taxt hvorefter nøyagtig besiktigelse fandt sted.

Litr.A: Et paa graastensmur fra 1 – 11/2 alen, opført tømret, panelet og tegltekst..... bordkledt 2 etages bygning. 56 fod lang, 32 fod bred og 22 fod høy. Bygningen inneholder i begge en vindeltrappforbindelse, 2 etager 8 stk værelser og 8 kakkelovner. Kjøkken med skorsten og.....og pigekammer. 2 grundrør af muursteen. 10 dobbelte og 6 enkle døre og 17 fag.....vinduer. 8 jernkakkelovner.

Bygningen taxeres til	1500 spd	
Muur og kjelder	200	
Kakkelovner	80	<u>1780</u>

Litr.B Paa nordsiden af Litr.A og umiddelbart inntil.....et bislag af bindingsverk, bordkledt, malet og tegltekst. 7 fot langt, 5 fot bredt og 8 fot høyt.....med dør og vindue

10

Litr.C 108 fod i nordøst fra Litr.A er en på graasten opført grundmuret ladebygning der er tegltekst, 160 fod lang, 42 fod bred og 22 fod høi uten noen indredning. 4 dobbelte døre og 32 lufte.....

	4000,-	
Mur	500,-	<u>4500,-</u>

Litr.D 238 fod i nordvest fra litr.A en paa 21/2fod graastensmuur,....., grundmuret og tegltekst fjøsbygning. 100 fod lang 34 fod bred og 10 fod høi. Bygningen 17 fag vinduer, 5 dobbelte døre og 4

Bygningen taxeredes til	2500	
Mur	150	<u>2650,-</u>

Til sammen 8940,-

1855**Udskrift af brandforsikringsprotokollen for Hedrum Tinglaug (Lensmann Jens Arff)**

Aar 1855 den 21 februar blev en lovlig skjøns, besiktigelses og taxtforretning ført og afholdt paa gaarden Yttersø nyt matrikkel nr. 3 i Hedrum sogn, for ifølge skriftlig..... af eieren verkseier Treschow af 16de januar og derefter utførligt.....

At besiktige og taxere nogle.....opførte bygninger til forsikring i lagets alminnelige brandkasse.

Litr.A. Et i retning fra øst til vest opført 2 etages vaaningshuus på 1 til 1 1/2 alen høi graasteensmuur. 28 alen lang. 16 alen bred og 11 alen høi til taget, af tømmer utvendig bordklædt og guulmalet og tækket med blaa lakeret teglsteen. Under samme bygning er en af gråsteen opført kjælder med nedgang fra kjøkkenet. Bygningen har ellers følgende indredning. Undre etage: 3 bordklædte umalede stuer. Et pigekammer rappet og umalet, 1 storstugang, bordklædt og malet med hvid oljefarge, et kjøkken med skorsteen opført av muursteen og forsynet med heel jernplade. Kjøkkenet er bordklædt men umalet. I kjøkkenet er et med bordklædning afdelt spiiskammer. Imellom storstugangen og kjøkkenet er et lidet rom hvori adgangen til brandrøret findes. I storstugangen findes 2de faste hjørneskaber. Fra undre til øvre etage fører en innklædd trappegang. Øvre etage bestaar af en storstugang der er panelet og umalet. 2 bordklædte umalede værelser, et bordklædt malet kammer, samt en sal, ligeledes bordklædt og malet. I salen findes anbragt efter den ene væg, en fast divanbænk med krølhaarsudstopning og rødt betrek. Over bygningen er et loft uden videre indredning. Adgangen til loftet, er ved at anbringe en stige fra storstugangen i øvre etage. Umiddelbart til denne bygning på nordsiden er tilført et bislag af bindingsværk umalet og bordtægt, 3 1/2 alen langt, 2 1/2 alen bredt samt 4 alen høit til taget. I denne bygning er 2 fra grunden af muursteen opførte piber - 6 to etages og 1 fireetages kakelovne, alle med jernrør - 9 dobbelte og 7 enkelte døre, 17 fag og 2 små vinduer.

Denne bygning med beskreven indredning, dog skabene, divanbænken og kakelovne undtagen taxeres for.....1415spd.

de i	berørte 7 kakelovne do.....	60 «
« do.	« 2de skabe.....	5 «
« do.	« divanbænk.....	15 «
og bislaget.....	5 «	1500spd.

Litr.B. 54 alen i nordøst fra litr.A en af muursteen opført Ladebygning.....under een indtil fire fod høi graasteensmuur og tegltekt. 80 alen lang. 21 alen bred og 11 alen høi til taget. I bygningen findesindredning.....gaar langs gulvet er plankebelagt og.....er iøvrigt kledd med 13/4alen ...bordklædning. I bygningen er 4 dobbelte døre og 4 enkelte do. Foruden 30 lufteporter.

Denne bygning taxerets for.....4000spd

Litr.C. 119 alen i nordvest fra litr.A een fjøsbygning opført af muur staar paa indtil 21/2 fod høi graasteensmuur, 50 alen lang, 17 alen bred og 5 alen høi til taget. Bygningen er indredet til 30 koer, og forsynet med loft, der dog er uden indredning. 5 dobbelte døre og 4 lemmer, 17 fag vinduer. Under denne bygning er 2de af muursteen opførte ...kjeldere, der ikke.....indtagne i taxten.

Denne bygning taxerets for.....2500spd

I nordøst for litr.A er een potetkjelder der bestaar av muur med tegltekke. I nord fra litr. A er et lidet vaaningshuus af træer og tegltekt. I nord vest for litr.A er een sidebygning, hvori drengestue, stald med løe..opført af træer med tegltekke. Afstanden mellom litr.A og kjelderen er 18 alen og fra samme kjelder til litr. B er afstanden 24 alen, og fra litr. A til litr.B er 54 alen. Fra litr. A til det i nord værende vaaningshuus er 78 alen og fra litr.A til sidebygningen er 18 alen. Afstanden mellom litr. B og foranberørte bygninger: til det lille vaaningshuus i sydøst er 18 alen. Til sidebygningen beliggende i vest er 66, og til litr. C også i vest 66 alen. Afstanden mellom litr.C og de øvrige førberørte bygninger er: til sidebygningen i syd, 13 alen og til det lille vaaningshuus i sydøst, 45 alen.....og taxeres bygninger over 75 alen fra andre bygninger.

1917**Utskrift av brandtaxtprotokollen for Hedrum forsaauidt efterstaaende angaar**

Aar 1917 den 15.mars avholdtes efter forlangende av godseier Treschow en ombrand-taxtforretning paa Yttersø g.no2.no.1 Hedrum. Forretningen bestyrtes av lensmand Dahl og medbetjentes av de faste brandtaxtmænd Carl Arnesen, H.L.Nilsen og M.P.Tutvedt.

Hvorda til stede var forpagter Nils Vogt og paaviste bygningerne, som er forsikret i Norges brandkasse, efter en gammel taxt, som ikke haddes tilstede. Senere er flere nye bygninger opført. Man maalte, beskrev og taxerte de paaviste bygninger saaledes:

Litra A: Hovedbygning, opført av tømmer i 2 etager, bordklædt, malet, tækket med taksten, 17,70meter lang, 10 meter bred, 7meter høi, inneholdende i 1rste etage 4 værelser, kjøkken og gang, i 2den etage er 4 værelser og gang. Huset har 2 piper, 9 ovne, 1 komfyr. Grundmur 0,60 til 1.00 m. høi og kjelder i et rum. Elektrisk lys overalt.

Litra B: 11,50 m. I vest fra litra A ligger en drengestu og staldbygning, opført av tømmer, bordklædt, malet, tækket med taksten, 64,50 m. Lang, 9,50 m. Bred, 4,25 m. Høi, indeholdende i søndre del arbeiderboliger i 2 etager med i alt 8 værelser, 3 kjøkkener m.v.stald, 2 lader m.v. Huset har 2 piper, 6 ovne, 2 komfyrer og bakerovn. Grundmur under en del av bygningen. Elektrisk lys overalt.

Litra C: 4.50 m. Nord fra litra B ligger et grisehus, opført av mursten, tækket med taksten, 32.80 m. Langt, 10,70 m. Bredt, 3,20 m. Høit, inneholdende hønsehus, grisehus og et stort rum som tenkes indredet til grisehus. Grundmur 0.20 til 0.30 m. Høi. Elektrisk lys.

Litra D: 3.80 m. Nord fra litra C. Ligger et halmskur, opført av stolper uten vegger, tækket med taksten, 22.50 m. Langt, 11.50 m. Bredt, 4 m. Høit, inneholdende et rum til at opbevare halm i.

Litra E: 15,50 m. Syd fra litra C og 12,50 m. Vest fra litra G ligger en meieribygning, opført av mursten, rækket med taksten, 15,50 m. Lang, 9,20 m. Lang, 4,30 m. Høi, indeholdende bryggerhus og opbevaringsrum for kraftfor i 1ste etage og 2 værelser og kjøkken m.v. ovenpaa. Bygningen har 2 piper, 2 ovne, 1 komfyr og 3 bryggepander. Grundmur 0,30 til 0,50 m. høi. Elektrisk lys overalt.

Litra F: 19 m. nord fra litra G ligger et vognskur , opført av bindingsværk, bordklædt, tækket med taksten, 14,50m. langt, 12 m. bredt, 3,30 m. høit, indeholdende vognskur. Under huset stor potetkjelder. Grundmur 0,10 til 2.00 m. høi. Elektrisk lys overalt.

Litra G: 12,50 m. øst fra litra E og 19 m. syd fra litra F. ligger fjøsbygning , opført av mursten

Tækket med taksten, 50,50 m. lang, 13,30 m. bred, 7,50 m. høi, inneholdende fjøs til 66 kuer m.v. Gjødsekkjelder, grønsakkjelder, hakkelserum, turnipsbinge, m.v. Ovenpaa er høitrev. Grundmur 0,50 til 1.20 m. høi og 2 laavebroer. Elektrisk lys overalt.

Litra H: 15 m. syd fra litra G ligger et stabbur, opført av bindingsværk, bordklædt, malet, tækket med taksten, 5.25 m. langt, 4 meter høit, indeholdende 3 rum i 1ste etage, og et rum ovenpaa. Cementpilarer. Elektrisk lys overalt.

Litra I: 3 m. syd fra litra H og 6,90 m. nordøst fra litra A ligger et vedskur, opført av bindingsværk, bordklædt, malet, tækket med taksten, 5,25 m langt, 4 m. bredt, 3,50 m. høit, indeholdende vedskur og lokum. Stenpillarer. Elektrisk lys overalt.

Litra J: Over 50 m. fra disse bygninger ligger en smidjebygning, opført av bindingsværk, bordklædt, tækket med taksten, 14,05 m. lang, 6,08 m. bred, 4,00 m. høi, indeholdende smidje og et verkstedsrum.

Litra A: Hovedbygningen:	selve bygningen.....	21240,00	
	Ovne.....	1200,00	
	Grundmur.....	1500,00	
	Elektriske ledninger.....	400,00	<u>24340,00</u>
Litra B: Drengestu og staldbygning:	Selve bygningen.....	21460,00	
	Bakerovn.....	400,00	
	Ovne.....	400,00	
	Grundmur.....	1200,00	
	Elektriske ledninger.....	500,00	<u>23960,00</u>
Litra C: Grisehuset	Selve bygningen.....	8755,00	
	Grundmur.....	1000,00	
	Elektriske ledninger.....	45,00	<u>9800,00</u>
Litra D: Halmskuret		<u>4000,00</u>	<u>4000,00</u>
Litra E: Meieribygningen	Selve bygningen.....	11520,00	
	Ovne.....	250,00	
	Bryggepander.....	600,00	
	Grundmur.....	800,00	
	Elektriske ledninger.....	200,00	<u>13370,00</u>
Litra F: Vognskuret:	Selve bygningen.....	3480,00	
	Grundmur og kjelder.....	2000,00	
	Elektriske ledninger.....	50,00	<u>5530,00</u>
Litra G: Fjøsbygningen:	Selve bygningen.....	67200,00	
	Grundmur og gjødselkjelder.....	15000,00	
	Elektriske ledninger.....	250,00	<u>82450,00</u>
Litra H: Stabburet	Selve bygningen.....	2600,00	
	Pillarer.....	350,00	
	Elektriske ledninger.....	50,00	<u>3000,00</u>
Litra I: Vedskuret:	Selve bygningen.....	500,00	
	Pillarer og elektriske ledninger.....	50,00	<u>550,00</u>
Litra J: Smidjen:	<u>500,00</u>	<u>167500,00</u>

et hundre og syvogseksti tusen femhundrede kroner,-----

piper og ildsteder var i forsvarlig stand. §§55 og 76 i lov av 21.juni 1912 og vedtægternes kap.3. blev eieren bekjendt. Bygningerne ligger over 50 m. fra nabobebyggelse. Mændene erklærte at ha avgit taxterne efter bedste overbevisning uten hensyn til bygningernes beliggenhet og vedtok i samme i henhold til avlagt ed. Oplæst og sluttet.

Einar Dahl. Carl Arnesen. M.P.Tutvedt. H.L.Nilsen

Utskriftens rigtighet attesteres Einar Dahl lensmann

Salær.....kr. 10,00

Mændene.....kr. 15,00

Tilsigelse av samme.....kr.	3,00
2 utskrifter.....kr.	1,60
Skyss tur-retur 6km.....kr.	1,20
	Kr.30,80

Forekomst av Yttersø-vinduet. Datert sikkert.

Generelt ser det ut som forekomst av vindustypen er fortettet rundt tredje kvartal av 1700-årene, som et rokokko-fenomen, samt i perioden 1820 – 40, senempire/biedermeier. Ut fra kommentarene til C.F.Hansens Christiansborg prosjekt synes det som om valg av vindustyper/inndelinger etc. av og til er arkitektonisk effekt, ikke mote.

Et spesielt trekk ved Yttersøs vinduer er at annen etasjes høyere vinduer ikke er laget med en ekstra rute og midtsentrert kryss (3+3 i høyden), men har lik ruteoppdeling i begge etasjer. (3 + 2). Høydeforskjellen er løst ved at annen etasjes ruter er strukket ut i høyden. Første etasjes rutestørrelse er 28.5 x 24.5cm. Annen etasjes er 35 x 24.5cm. Denne strukne virkningen har vi i det foreliggende materiale bare observert på Lindencrones palè, København 1751 (PPRpl.31), Fredriksgave, Fyn 1774 (DBKs.291) og Kongens Nytorv 3 – 5, 1779 (DBKs.297). Virkningen gjenfinnes 1814 eller 1830 på Brusveet gård i Levanger FHnTs.24, og 1842 på Trondheim hospitals hovedfasade tegnet av kaptein Theodor Broch FHsTs.57. I Larvik på Bisjord, etter 1810. En del Københavnske bygårder fra den midtre del av 1700-årene har empirevinduer (krysspøst med 2+1 ruter) med strukken effekt. Da de er senere utskiftinger i eldre åpninger kan det ikke sies at det er en villet effekt, heller en praktisk løsning for å få formatet til å gå opp.

1740 årene – Amaliegade planen: Eigtvedt ANEs.303-23

1751 – Lindencronske palè, København (Eigtvedt)ANEs.323-327

1751 – Frederiks Hospital, København(Eigtvedt) ANEs.327-35

1753 – Vidøe, Island, tegning til landfogdbolig utført av Eigtvedt ANEs.404

1774 – Fredensborg slott, paviljongene. Harsdorff. DBKs.298

1775 - Meyers gård – Kongsberg – tegning datert 1775. BHs. 124

1803 – Christiansborg slott. Org.tegning CF Hansen 1803. Normalvindu til dameetagen C.F.H. bind 1 side 281.

1805 - Eidsvollsbygningen – ref. Jan Andersen/Geir Thomas Risaasen

1812 – Jarlsberg hovedgård, sidefløyene. NMM

1820 – Vogngården, Chr.borg.slott. org. Tegning av C.F.Hansen 1820, CFHs.368-69

1820-årenes slutt – Børsen Oslo (Grosch) – SF1814 side 408

1827 – Teatergaten 13, Bergen.(daarehuset), FTNFBårbok 1986s.128

1827 – Vidarhof(hov). Hamar – SF1814 side 176 og 186 (halvalm og svai)

1831 – Overgevaldigerboligen/kriminalasylet, Tr.hj. ark. Riis Høegh FHA-STs98

1831 – Vaktbygningen – Halden Fredriksten – FOB side 375

1832 – Armeens depot. Oslo (Grosch?) – SF1814 side 411

1832/1837 – Tollboden. Halden – FOBs. 335 og 357

1834 – Tronka, Trondhjem, første utkast 1825 Riis Høegh, FHA-STs52

1838 – Fredrikshald teater – FOBs.354

1842 – Trondhjems hospital, Lavere vinduer i annen etasje, samme inndeling FHA-STs57

Udaterte utgaver av Yttersøvinduet. Kan være senere utskiftninger.

- Chrystie gården – Norsk Folkemuseum, oppr. Brevik. Nyere enn huset. BHBs. 145
 Bergseminaret – Kongsberg – mulig 1786? BHBs. 124
 Leikanger prestegård – Norsk Folkemuseum . SF1814 s.153 ant. 3dje kv.1700tallet
 Førde prestegård – s. 152
 Hoel gård, Nes i Hedmark
 Ringnes i Stange
 Brekke i Tjølling, Larvik – 2.etg. vinduer. Alle er imidlertid satt inn rett over 1900.
 Lunderup – sydvestjylland bygget 1785 halvvalm
 Næs jernverk Lillegaard funksjonær bolig, NSGs.192
 Næs Jernverk hovedbygning – etter 1805, NSGs.189
 Ljan – Oslo, annen etasje, NSGs.175
 Grefsheim – Nes på Hedmark, gårdssiden løytnant Norgren 1834? NSGs.104
 Sverdrupgården – Larvik, Prinsegaten. Gårdsfasaden, mulig ombygging 1810-20-årene?
 Svært mange av rokokkopaleene i København har denne vindustypen i minst en etasje. Noen med buet overstykke. Paleer og patricierhus fra rokokkotiden - Elling

Arkitektur – sammenligningsgrunnlag:

- Oppr. og grunnpl. av sjefsgård etter armedept. Utkast 1820 (ing.våp. arkiv) Sl.fra 1814 s.202
 Første etage grunnplan svært lik med tilsvarende trapp. Fasaderisset med identiske Etagehøyder (bolighus). Usymmetrisk bakside. Noe høyere tak?
 Brekke – Skien, Krysspostvinduer med sentralt kryss. Samme profiltype, men grovere og tyngre – barokk tyngde
 Sparebankgaten 4 – Bergen, Innvendige detaljer har stor likhet med Yttersø/Bisjord.
 Midtposter, baser, gerikter, utvendige halvsøyler. Bygget ca 1832. EBA XXXI

Bygningskroppen, fasader.**Historiske røtter, Danmark:**

- Ca. 1600 Eksempler på forløpere med lik etasjehøyde.
1673 – Nysø: Høyere annen etasje, helvalm og svai. Gavl og pilastre muligens 1763-85, Yttersø-vinduer 1. Etasje. Profilert gesims. Høy grunnmur. D.H. pl.68
1675 – Juellinge: Høyere annen etasje. Helvalm med svai, antydning til mansardtak. Yttersøvinduet i første etasje. Høy grunnmur. Profilert gesims.
1700 – Bramsløkke: Saltak med svai, profilert gesims. Høyere annen etasje. Yttersøvindu i første etasje. Høy grunnmur.
1730 – Gyldenløves residens i Larvik. Hovedfløyen har en høyere salsetasje med tilsvarende høyere vinduer samt kinavipp.
1730 - Gunderslevholm – helvalm med vipp, lavere annen etasje. Gavlfrontong ca 1780. Høy grunnmur. Pl.125
 1736 – Wotersen, Schleswig-Holsten, Helvalm med vipp, lavere annen etasje SHHspl.31

- 1747** - Forslag til komediehus ved kongens Nytorv(Eigtvedt) ANEs.294
- 1751** – Frederiks Hospital, København(Eigtvedt)helvalm med vipp, høyere annen etasje
Yttersøvinduer i første sentralkryss i annen. Gavlfrontong og pilastermarkering
Av midtpartiet. Rikt profilert gesims. Lav grunnmur. ANEs.334
- 1750 – Turebyholm, av Eigtvedt: helvalm med vipp og gavlfrontong. Høy etasje over
lav kjelleretasje. Ingen grunnmur. Midtsentrert kryss. Glatt veggliv
- 1759 – Bernstorff, Gentofte, helvalm med vipp, lavere annen etasje. risalitt
- 1760 – Prinsessegate 35 – Villa med helvalm og vipp midtkryssvinduer.
- 1760 – strandgate 95: Lik etasjehøyde, helvalm med vipp, engelske vinduer.
- 1766 - Skjoldenæsholm: helvalm og vipp, lavere annen etasje. Ombygget i empiren
- 1770 – Doberstorf, Schleswig-Holsten, Helvalm med vipp, lavere annen etasje SHHspl.34
- 1774 – Fredriksgave. Lik etasjehøyde, helvalm med vipp og gavlfronton. Vinduer med
midtsentrert kryss. Høy grunnmur. Pl.124
- 1774 – Langesø: helvalm med vipp. Lavere annen etasje med Yttersøvinduer. Lav grunnmur.
Pl.127
- 1780 – Eriksholm: helvalm med vipp, lavere annen etasje med Yttersøvinduer.Høy grunnmur.
Pl.157
- 1796 – Bekkeskov: helvalm med vipp lavere annen etasje, engelske vinduer.
- 1819** - Gellerupholm – sydvestjylland – herregård, høy annen etage over lavere kjelleretasje,
helvalm med vipp, lav grunnmur.
- 1835** – Fredericiagade nr 21, København, helvalm med vipp, profilert gesims, høyere annen
etasje.Første etasje allikevel som fulletasje på høy grunnmur. Etasjebånd.
DBKs.338

Det er mange eksempler på bygninger med en etasje, halvvalm og vipp i perioden 1790-1840.

Historiske røtter Tyskland

- 1710** – Prinz Georg Palais, Darmstadt. Hagepalè, markert grunnmur, lav første etage, høy
annen etage, kraftig utstikkende gesims, mansardtak med vipp. Maleri utført 1847.
Bygningen er da malt i kraftig rosa sandstensfarge med brune vinduer. Markert, men
Enkel pussomramming. DBs.93

Historiske røtter – Sverige:

- 1784 – Bernshammar, Köping – Lav første etasje, høy annen etasje. Mansardtak og
gavlfrontong

Norske røtter og samtidige:

- 1704/1750 – Kirkegaten 15: helvalm med vipp, like etasjer
- 1708 – Rådhusgaten 5: helvalm med vipp, profilert gesims. Like etasjer.
- 1714 – Linderud: helvalm med vipp, like etasjer.
- 1743** – Utkast til kommandantbolig Akershusfestning (Riksarkivet), FFM 1970, s.59
helvalm, vipp, gavlfrontong, høy grunnmur. Annen etasje høyere enn første.
Dybwadløkken, Majorstuveien 24 BHs.90

Tollbugaten 62, Drammen BHs.119

1799 – Det gamle teater, Bergen, høyere annen etasje. Glatt veggliv. Helvalm med vipp profilert gesims. LFs.106

1800? – Lille Kalfaret, Bergen. Helvalm med vipp samt høyere annen etasje EBA- XVIII

1800 – Landås, Bergen, helvalm med vipp, profilert gesims, like etasjer. LFs.87

1802 – Ledaal, Stavanger – høyere annen etasje, Første etasje som lavere kjelleretasje. halvvalm med vipp

1800? – Nordre Huseby, Lier. Helvalm med svai, høyere annen etasje, halvhøy grunnmur, Markerte kraftige ppilastre i fasaden. Ligger lavt i terrenget.

1etg: 4rom, kjøkken, spiskammers. 2etg: 2rom, sal. Uinnredet i 1840. LiHb.1s.177

1802-1806 – Nordre Vivelstad, Lier, Oppført av Cappelen i en etasje med forsval, to stuer kammer og kjøkken til eget bruk. I 1806 påbygget en høyere annen etasje med stor sal og to mindre rom. Ikke ferdig. Liggende panel i første og stående i annen. Kvader imitasjon ligner litt på Gulskogen i uttrykket, men enklere. Sidebygning med kjøkken og et rom i første etasje og tre rom i annen. Bygningens første etasje er kamuflert som sokkeletasje. Ikke spesielt høy grunnmur. Grunnplanen bærer preg av påbygning og kompromiss.

LiHbind1s.297-298

eier: Guttorm Gilhus-32845328 - 93431168

1804 - Gulskogen, Drammen, helvalm med vipp, like etasjer. Lav grunnmur. BHs.121

1808 – Sandvigsvei 62, helvalm med vipp, profilert gesims, like etasjer. Lav grunnmur. Bergen BHs.189

1810 – Storgaten 44 Larvik. Bygget 1792, lav annen etasje påbygget til høyere enn første etasje.

Etter 1810 – Bisjord, eldre lystgård ombygget til høyere annen etasje med utvendig vindus belistning som avsmalnende gerikter.

Uvisst år - Brekke, Larvik: lystgård med høyere annen etasje. Uvisst år.

1810 – 20 Apotekergården, Kongsberg BHs.128

1813 – Natland, Bergen – helvalm med vipp, profilert gesims, en etasje, søylefront. Wetlesen FFM125

1818 - Langestrand kirke – innviet 1818 av Sartz. Spisst tak med vipp.

1820 – Prosjekt for stiftamtmanngård, Bergen, helvalm med svai og gavlfrentong, lav underetasje. Wetlesen. FFM124

1827 – Teatergaten 13, Bergen.(daarehuset) Halvvalm med svai, lik etasjehøyde. Yttersøvinduer. Høy grunnmur. FFM128

1845 – Kalfarveien 22, Bergen helvalm og vipp, lik etasjehøyde, risalitt. Høy grunnmur.

Uten nøyaktig datering:

Bisjord, Larvik, høy annen etasje, lystgård. Utforming etter 1810. Annen etasjen har doble dører av Yttersøtype. Listverk enkelt, minner om Tollerodden anno 1835-44. Smale overliggere og smalnende sidegerikter utvendig. Hovedtrappen er rettløp minner ellers om Yttersøtrappen, men grovere.

St.Croix Hovedgård – Fredrikstad. Lav første etasje og høy annen etasje med gjennomgående sal mot gavlveggen. Stuer. Annen etasje rikt dekorert med stukk og detaljer. Første etasje kan være et eldre hus. Bygget i tegl. Ca 1900 forlenget og kledd med panel. Vinduer endret til rokokkotype med krysspøst og første etasjes vinduer øket til samme lengde som annen etasje. Dagens uttrykk er derfor annerledes enn det opprinnelige.

Brekke, Larvik, høy annen etasje, lystgård. Antagelig to etasjer i slutten av 1700-årene. Annen etasjen kan ha blitt laftet opp til ekstra høyde senere.

Bygningselementer og datering:

Piper over tak:

Piper i Larvik anno 1800 var åpenbart langstrakte og kan virke noe smalnende oppover.

Unnersbu ca 1800, intakt

Tollerodden 1792, fotografi fra 1860. En gjenværende oppr. Pipe 1794. Østre pipeløp.

Jægersborg 1800, fotografi 1865

Piper over tak i 1820 – 30 årene ser ut til å være stuttere og mer kompakte.

Tollerodden ombygget vestre pipeløp anno 1840, fotografi 1860

Yttersø – opprinnelig pipeløp fotografi 1923. Stutt pipe markant forskjellig fra de eldre.

Diverse Haldensbebyggelse i 1820 – 30 årene. FOB.

Vindusbelistning i Larvik:

1770 – 1800(10?) : tilbaketrukne karmen med karniss som formidling til øvre vannbrett og panel.

Brakkene i Stavern

Gui gård, Brunlanes

Tollerodden 1792

Eventuelt vindu plassert tilbaketrukket bakenfor panelskiktet.

Storgaten bebyggelsen, intakte fasader mot bakgårdene (46-48)

1810(20?) – 50: Avsmalnende sidegerikter med eller uten dekor. Allminneligst som tre eller fire kanneleringer hvorav de midtre er høyere plassert. Detaljrikdommen på Yttersø er uvanlig og egentlig akademisk i forhold til de mer fantasipregede. Vinduet plassert i flukt med panelskiktet. Pilastergerikt dekker overgangen.

Yttersø – skrånende pilastre med base og kapitel. Kanneleringer, diamantskårne romber og

Bisjord – kanneleringer og enkel avslutning

Herregården – kanneleringer og enkel avslutning

Langes gate 4, Langestrand – enkle uten dekor.

Flere bygninger på Langestrand, Torstrand og Østre Halsen har smalnende sidegerikter.

Torget glassmestergården

Tømmerkonstruksjonen

Yttersøs hovedhus er laftet av gran. Skjøtingen er gjort som enkel skrå. Lafteknutene er utført som kamnov. Innvendig er det kun tømmeroverflaten i spiskammerset og noe av kjøkkenets nordvegg som er utført slik at den er egnet til å stå synlig. Bunnsvillen mangler trapesform. Omfarene er tettet med mose. I senere tetting fra 1850 eller 60-årene er benyttet stry.

En del steder er tilpasningen av omfarene dårlig, med åpninger på størrelse med bygnings-spikertykkelse. Kan tyde på at stokkene ikke har ligget lenge nok før oppføringen slik at de har vridd seg etter oppføringen. Anbefalt hviletid er minst et år.

Bjelkelaget mot annen etasje og loft er ført gjennom lafteveggene. På loft er bjelkelaget ført utenfor veggen slik at det danner støtte for den store kassen i gesimsen. Enkelte av bjelkene er hugget slik at de låser veggen i gjennomføringen. Spor etter gavlfrontongen finnes ikke annet enn som gjentettet åpning i sydtaket. Åsene er opprinnelig avsluttet mot åpningen. Mangelen på konstruksjonsspor tyder på at sperrekonstruksjonen har vært bygget opp hvilende på de utstikkende bjelkelagsendene. Åpningene for vinduer i annen etasje og hoveddør i første etasje er forhøyet ca 15 cm i forhold til beitskiåpningen. Døråpning fra trapperom til kjøkken er flyttet ca en halv dørbredde østover fra midtsentrert posisjon. Første posisjon passer ikke med trappeløpet. Midtveggen i annen etasje som skiller trapperom fra kabinett er oppført som panelkledd bindingsverk (liggende spikerslag). Fargen på tømmeret innvendig og utvendig er jevnt ganske grå, slik det blir av å stå for vær og vind. Slik kan den bli gjennom en byggeprosess på et år. Fargen er frisk der tømmeret er hugget for avretting. Bjelkelaget over grunnen er av hele trær som er retthugget over og falsset for plassering av stubbloftsbord. Annen etasjes og loftets bjelkelag er saget som bjelker og avrettet med øks. Stubbloftet lagt på påspikrede lekter. Stubbloftet er klint med leire. Over grunnmurspartiene er intet stubbloft. Grunnmuren er av stablet natursten som er dels lagt opp som tilnærmet kistemur, dels med stenmasser stablet innenfra mot ytre del i mer tilfeldig orden. Stenmassene er fylt med sand og utvendig spekket med kalkmørtel og påstrøket farget kalk.

Paneltyper i Larvik

Bebyggelsen fra tiden rundt 1800 og tidligere har brede overliggere av ujevn bredde. Helstaff profil i varierende reisning. Overliggieren dominerer underliggieren.

Tollerodden (tidlig 1700tallspanel?)

Storgaten 46 og 48 gårdssiden og gavlsider panelt etter brannen i 1792

Brakkene i Stavern panelt på 1780-tallet.

Overgangstype:

Langestrand kirke, innviet i 1818 har brede kraftige overliggere av 1700-talls type med kraftige helstaff profiler. Imidlertid er underliggieren bredere, men ikke så markant som på senere eksempler.

Samme paneltype finnes i smalere utgave på Langesgate 6 og på et uthus tvers over gaten. Begge dateres sannsynligvis til 1830-40 tallet.

Bebyggelsen etter 1820 opp til 1860 har smalere overliggere i jevne bredder. Underliggieren er bredere enn overliggieren.

Yttersø har samme paneldimensjon, men overliggieren flankeres av platteprofil.

Bisjord

Herregårdens frontfasader (arbeider ca 1820 eller senere?)

Diverse bebyggelse på Torstrand

Langes gate 4 – 6, Langestrand. Gjenværende fasader fra ant. 1840 – 60.

Platteprofilene på Yttersø-overliggerne finnes ikke noe annet sted i omegnen. Kun observert på Store Mæla i Skien, fra 1805. Her er til gjengjeld overliggerne svært brede tilsvarende 1700-tall i Larvik.

Takflater med vipp i Larvik og omegn:

Reinemo – lensmannsgård i Hedrum bygget mellom 1825 og 1840 Halvvalm med vipp

Lindhjem – gård i Tjølling, visstnok bygget ca 1840. Halvvalm med vipp.

Dronningens gate, Larvik – også med profilert gesims tilsv. nedre del av Yttersøgesimsen

Kledningen antyder ca 1840 – 60. Smale overliggere med stående fullstaff på hver side.

Et par bygninger i Steinane – som ovenfor

Langestrand kirke – innviet 1818.

Gumserød – Brunlanes, eks. utf. Ca. 1840

Bruk av portal med søyler/pilastre i Larvik

Storgaten 46 – 48 har intakte portaler, sannsynligvis fra rundt 1810. Bygget i 1790-årene, men inngangene var da til gaten. På et senere tidspunkt ble inngangene flyttet til gårdsrommet. Antatt tidspunkt ca 1810. Alle har flate pilastre. Herregården har en port med pilastre og volutter, sannsynligvis fra tiden rundt 1800. Vi antar at hoveddørene med omramming i hovedfløyen er fra rundt 1820, tidligst 1800. Disse har pilastre. En del bygninger på Torstrand og Østre Halsen har enkle portaler med pilastre. Disse er så enkle at de antagelig ikke har noen forklaringsverdi i denne sammenhengen.

Dronningens gate 16, "Føyka" - Den gamle kjøpmannsgården på Torstrand. Portalen finnes avbildet på side 377 LH.bind 1. Halvsøyler med kraftig overstykke. Gesimsen vider seg godt utover. Ellers er vindusrammene 3-ruters og panelet synes å ha smale overliggere. Halvvalmet slakt tak som i dag. Bildet synes å være fra forrige århundre. Et noe senere bilde viser bygningen uten portal. Dagens portal er åpenbart en rekonstruksjon. Dette er eneste portal med halvsøyler vi har kommet over i Larvik.

Forekomst av portaler med halvsøyler

Barokk/rokoko tid har forekomst av halv og helsøyler. Louis-seize og empire tid er gjennomgående preget av pilastre eller frittsstående helsøyler. Et unntak er Vibe hvor portalen som helhet er preget av blanding av eldre stiler. Fra 1820 begynner halvsøylene å erobre portalene. For enkelhets skyld har vi ikke ført opp pilastre, men gjennomgående er det svært få etter 1820-30 og tilsvarende overvekt i Louis seize og empiretid.

1765 – Cappelen gården, Drammen

- 1770 - Skagen 18, Stavanger. BBHs.203
 1770 – Lossiusgården, Kristiansund, BBHs.249
 1770 – Damsgård, Bergen (frittstående)
 1770 – Beitstad Prestegård, FHnTr.
 1796 – Vibe, (rokoko/Louis seize/barokk blanding) FHnTr
 1811 – Nykirkeallmenning 8, Bergen (Dateringen gjelder fasaden, ikke spesifikt portalen).
 1817–27 – Bryggesporen 2, Bergen
 1818 - Bjørngaard vestre, FHnTr
 1823 – Ingstad Østre, FHnTr
 1828 – Bjugan østre, FHnTr
 1830 – Christinegård, Bergen
 1830 – Brusveet nedre FHnTr
 1830 – Kong Carl Johans Arbeidsstiftelse, FHsTr
 1832 – Sparebankgaten 4, Bergen, EBAlI-XXXII
 1832 – Christinegaard, Bergen, EBAlI-XV
 1837 – Skippergaten 19, Tromsø
 1839 – Megården, FHsTr
 1840 – Macks hus, Tromsø
 1847 – Ingstad vestre, FHnTr
 1850 – Fordal vestre, FHnTr
 ? Backergården – Holmestrand
 ? Rød, Halden
 1858 – Kveli Oppegaard, FHnTr

Grunnplaner

1820 – Oppriss og grunnplan av sjefsgård etter armedept. Utkast 1820 (ing.våp. arkiv) Sl.fra 1814 s.202, Første etage grunnplan svært lik med tilsvarende trapp/trapperom og fordeling av rommene. Annen etage er mer preget av bolighusfunksjon.

Kong Oscars gate 77, Bergen. Her er også stue mot baksiden. Enklere trapperom. Fordelingen tilsvarer ellers Yttersøs første etage. Iflg. Bjerknæs antagelig oppført i 1800-årenes første del. GBBs.70

Kong Oscars gate 48, Bergen. En viss likhet i planen for begge etager, spesielt i den gjennomgående sal i annen etage, Trapperomsløsningen virker imidlertid mer preget av midtgangsprinsippet. Byggeår rundt 1790. GBBs.54

Strandgaten 96, Bergen. Samme som Kong Oscars gate 77. GBBs.75

Sandviksveien 16, Bergen. Enklere trapperom eller ganske lik Yttersøs første etage. GBBs.75

I eldre monumentalt herregårdsbyggeri gjennom 16 og 1700-tall er hovedtrappen mer sideordnet og gjerne innelukket. Til tross for sentral plassering av og i/ved trapperom. Jfr. HB

Trapperommet

Smithestrøm i Drammen har et trapperom tilsvarende Yttersøs, men med en klart rokokkodekorert trapp. Trapperommets sammenheng med perlestaffpaneler og i tid tilsvarende oppdelinger og himlinger i annen etage sammenholdt med at trapperommet opprinnelig ble bygget som gjennomgående midtgang får oss til å tvile på om det er eldre enn 1860-årene. Den opprinnelige rettløpstrappen kan ha blitt gjenbrukt i ny fasong. Det er påfallende at hjørnene har riflet dekor som ikke helt henger sammen med resten av trappen. Trapperommet er aldri blitt bygningsarkeologisk undersøkt.

Trapperommet på Gulskogen gård i Drammen er monumentalt med en integrert trapp, men trappeløpet følger 1700-tallsmanèr symmetrisk to-løps som går over i et tilbakevendende ettløp. Mange danske 1700-tallsforbilder. Oppført 1805.

Store Mæla gård i Skien oppført i 1803 har et trapperom med tilsvarende vindeltrapp. Trappen begynner allikevel til siden som de eldre rettløpstrappene. Den går gjennom flere etasjer og gir inntrykk av leiegårdstrapp. 1700-tallsutforming. På langt nær så intim som Yttersøs trapp.

Trapperom og trapper oppført i København i årene etter 1800 – 10 ligger nær som forbilder. Spesielt Kronprinsessegade 8 er ganske lik. Dette er imidlertid også en leiegårdstrapp over adskillig flere etasjer. I foreliggende materiale har vi ikke observert den lille utgaven.

KIKs. 174-75

Lade gård, Trondhjem – nordre sidebygning har en tilsvarende trapp/trapperom oppført mellom 1811 og 1819. FHAsTs.168

Gavlfrontong uten midtrisalitt

1769 – Strandgade 26, Køb. DBHs107

1784 – berghauptmann Jørgen Hiorts gård, Kongsberg. Tegning. BHINs.125

1796 – Nytorv 17, Køb. DBHs122

1810 etter – Apotekergården, Kongsberg. BHINs.128

Stil

Kjeld von Folsach – Fra nyklassisisme til historisme – Arkitekten G.F.Hetsch

”Det er vesentlig for meg å påpeke , at jeg i prinsippet finner alle tre metoder likeverdige. For å bedømme 1700 og 1800-tallet rettfærdig må man frigjøre seg fra den tankegang, som apriori setter ”originalitet” høyere enn tradisjon” FNTHs.14

”Den imiterende arkitekt forholder seg generelt mer bevisst til fortiden. Når han imiterer denne, kan det skyldes at den eldre stil anses for å være særlig forbilledlig ut fra både

estetiske og konstruktive beveggrunner, men det kan også skyldes at, at han ønsker å fremkalle visse evokative eller assosiative virkninger” FNTHs.15

”Historisme. Historisismen eller historismen – vil jeg oppfatte som en stilepoke som strekkende seg fra ca. 1800-1830 til ca. 1900 eller perioden mellom nyklassisismen og art nouveaux – jugend. Den karakteriseres ved sideløpende , bevisst å ”gjenbruke” flere historiske stilarter og adskiller seg fra nyklassisismen ved ikke kun å hente inspirasjon i antikken, men i alle historiske tider.” FNTHs.16

”Schinkel: Å forene antikkens ro med det himmelstrebende i gotikken” FNTHs.29

Den tidlige klassisismes bygningskropp, sent på 1700-tallet, er i sitt ytre rytmisk ordnet og romlig formet. Inndelt med risalitter i utpreget flateforskyvning og en beherskende hovedetage. Samtidig med hensyn til aksiale trekk loddrett fra sokkel til attika.

Himmelheber – ”Kunst des Biedermeier 1825 – 35”

Er en bygning i den tidlige klassisisme i det sene 1700-tall i sitt ytre
«Ist ein Gebaude des fruhen Klassizismuss im spateren 18.jahrhundert in seinem ausseren
rytmisk ordnet og romlig gjennomformet i risalitt oppdelt med utpreget
rythmisch gegliedert und raumlich durchgeformt, in Risalite unterteilt, mit aussgeprägter
flateforskyvning og en behersket hovedetage samtidig med aksiale trekk
geschossteilung und einem beherrschenden Hauptgeschoss, dabei aber mit achsialen Bezugen

i det loddrette fra sokkel til attika så har et biedermeierbyggverk først og fremst
in der Senkrechten vom Sockel bis in die Attika, so hat ein Biedermeierbauwerk von dem
ikke men tvert i mot heller flate begrenset sparsomt inndelt ytre
allem nichts sondern vielmehr ein eher flachig begrenztes, sparsam gegliedertes Ausseres.
Består bygningene rundt 1800 av geometriske blokker fra hvilke videre kubiske
Bestehen die Bauten dann um 1800 aus geometrischen Blokken, aus denen weitere kubische
Eller kuppel bygningsformer skyter ut med avvisende glatte vegger i
oder kugelige Baukörper herausdrängen, mit abweisend glatten Wänden, in die
vindusåpningene uten rammende kledning skjæringer så har også av slikt
Fensteröffnungen ohne rahmende Gewände eingesschnitten sind, so hat auch davon die
Biedermeierarkitekturen lite fortrinn heller bred laget skiveformet bygningsledd
Biedermeierarchitektur wenig; sie bevorzugt eher breitge-lagerte scheibenformige Bauglieder
Med en utenpå den annen forskjellige flater med innfugede nisjer med størst mulig
mit einem Hinterein-ander verschiedener Ebenen mit eingefugten Nischen bei möglichst
sluttet omriss Ute som inne finnes en lagvis inndeling flater er
geschlossenem Umriss. Aussen wie innen findet sich eine Schichtengliederung: Flächen sind
i flater dybde tilsynelatende til flate sluttende søyler eller bueposisjoner
in flachen eingetieft, sich scheinbar zur Fläche schliessende Säulen oder Bogenstellungen
korresponderer ikke med tilsvarende inndeling av veggen heller er de igjen bare
korrespondieren nicht mit entsprechender Gliederung der Wand, sondern sind sie wieder nur
av flater lagt bak heri tversigjennom struktur gotiske byggverk sammenlignbar
von Flächen hinterlegt, hierin durchaus der struktur gotischer Bauwerke vergleichbar. Der
det klassiske formapparat blir til smykkende bisak. Portalen
'klassizistische Formen-apparat wird zum Schmuckenden Beiwerk. Der Portikus - die
tempelfronten er i klassisismen sene 1700-tall vedvarende integrert bestanddel
Tempelfront - ist im Klassizismus des spateren 18. Jahrhunderts stets integrierter bestandteil
Av den hele bygning I biedermeier blir portalen til plastisk tilføyelse foran
des ganzen Gebäudes.....In Biedermeier wird der Portikus zur plastischen Zutat, vor den

bakgrunnen glatte vegg satt ja den kan definitivt til flatedekorasjon
 hintergrund der glatten Wand gesetzt, ja er kann schlieslich zur Flachendekoration
forkrøple pilaster og gesims mister sin tektoniske funksjon som i den
 verkummern, ... Pilaster und Gebalk verlieren ihre tektonischen Funktion, die sie in den
tidligere fasen til klassisismen ganske sterk masse har de blir til utenpålagte
 fruheren Phasen des Klassisismus in ganz starkem Masse haben, sie werden zu aufgelegten
dekorelementer til flatebegrensning til omløpende frise klarhet og
 Zierelementen, zur Flächenbegrensung, zum umlaufenden Fries. Klarheit und
Oversiktlighet kjennetegner utvendig som innvendig biedermeierarkitekturen
 Übersichtlichkeit kennzeichnen Ausenbau wie Innenraum der Biedermeierarchitektur, die
Derved ikke uten verdi er
 dabei nicht ohne Würde ist».
 Side 28, Kunst des Biedermeier 1815 - 1835.

Rask historisk kronologi over bygningstypen

Tiden rundt 1700: bygningstype med helvalm og vipp. Høy grunnmur og normal første etasje, høyere annen etasje. Tilfeller av strukken ruteoppdeling.

1750-1810: Foregående bygningstype trekkes ned mot grunnen. Lavere grunnmur. Første etasje gis størst høyde.

1810-1840: Kjennetegnene fra tiden rundt 1700 kommer tilbake. Sirkelen sluttet.

Anvendt litteratur:

- Danske borgerhuse – Christian Elling Kjøb. 1943.....DBH
 Fredede hus og anlegg 2,3 og 4 – RA, Oslo 1986.....FHA
 Byborgernes hus i Norge – Hauglid, Berg, Kavli etc. Oslo 1963.....BBH
 Schleswig-Holsteinische Herrenhauser, Gutshofe und Gärten des 18.Jahrhundert
 – Peter Hirschfeldt, Kiel 1935.....SHHGG
 Klassicisme i sydvest-Jylland – Kirsten Agerbæk, Kjøb. 1970.....KSJ
 Danmarks bygningskunst – Lund og Milleck, Kjøb. 1963.....DBK
 C.F.Hansen bind 1 og 2, - Lund og Thygesen Kjøb. 1995.....CFH
 Palæer og patricierhuse fra rokokotiden – Christian Elling, Kjøb.1930.....PPR
 Slotte og herregaarde i barok og rokoko – Christian Elling, Kjøb. 1928.....SHBR
 Den gang det het Laurvig – Per Nyhus, Larvik 1981.....DGL
 Klassicisme i København – Raabyemagle og Smidt, Kjøb. 1998.....KIK
 Fortidsminneforeningens årbok 1970, 1986 og 1994.....FFM
 Danske slotte og palæer – red. Hassøe, Kjøb. 1944.....DSP
 Larviks historie 1-3, 2. Utgave 1962.....LH
 Gamle borgerhus i Bergen –Kristian Bjercknes, Bergen-Oslo 1961.....GBB
 Kunst des Biedermeier 1815-35, Himmelheber, München 1989.....KB
 Fra nyklassicisme til historicisme. Arkitekten G.F.Hetsch – von Folsach, Kjøb. 1988.....FNTH
 Levende fortid i nutidens Bergen – diverse, Bergen.....LFNB
 Norske storgaarder – Wladimir Moe, Kristiania 1920.....NS
 Um 1800- Paul Nebes, München 1918.....U
 Arkitekten Nicolai Eigtved – Voss, Kjøb.1971.....ANE
 Eldre Bergensarkitektur 1-7, Bergen arkitektforening.....EB
 Nyklassicismen i Sverige – Groth, London 1994.....NIS
 Slægten fra 1814 – Schnitler, Kristiania 1911.....SF
 Larvik A til Å – Per Nyhus, Larvik 1999.....LAÅ
 Danske Herregaarde – Elling, Kjøb. 1928.....DH
 Gamle danske trapper – Bentzon, Kjøb. 1987.....GDT

Halden, Festningen og byen – RA, Oslo 1963.....	HFB
Herremannens bostad – Lundberg, Stockholm 1935.....	HB
Darmstädter Bierdermeier – ved Volker Illgen, Hermann Emig Amorbach 1978.....	DB
Liers historie bind 1 – Rolf Fladby, Drammen 1953.....	LiH

Utviklingen av tunet på Yttersø gård

1500 – 1736: Tunet lå antagelig åpent mot syd, gjenlukket med svalgangsbygning mot nord og stuer mot øst. Driftsbygninger mot vest. Det meste av dette forsvant i begynnelsen av 1700-årene.

1736 – 1820: Et tilflyttet bolighus ble lagt retning nord/syd parallelt med driftsbygning. Tun med gårdsvei der hvor Riksveien er i dag. Dagens sidebygning tilsvarer posisjonen til bolig-huset. Antagelig mindre driftsbygninger vest for tunet. Antagelig renessansehageanlegg fra øvre til nedre platå inntil Lågens bredd. Fire parterrer.

1820 – 1855: Nytt representativt hovedhus oppføres vendt mot syd i vinkel med det gamle hovedhuset som rives og erstattes av ny flerfunksjonell driftsbygning. Alternativt er dagens sidebygning den gamle driftsbygningen som da overlever tunendringen. Mot øst oppføres en potetkjeller av sten og muligens uthusbygninger. Mot nord avsluttes tunet av et lite bolighus på høy grunnmur, halvannen etasje og halvvalm. Mot vest bak driftsbygningen står fremdeles noen av de eldre mindre driftsbygningene. Renaissancehagen avløses av en romantisk preget, men ordnet landskapshage syd for hovedhuset. Snuplass for hest og vogn foran hovedhuset. Allè langs hagen, der Elveveien i dag går sydover.

1855 – 1970: Tidligere anlegg bygges ut med stabbur mot elven og driftsbygning mot øst langsetter skrenten. Nord for denne en liten smie. Nord for det lille våningshuset et tverr-liggende stenfjøs. Ca 1900 byttes det lille våningshuset ut med et halvannenetasjes meieri i tegl. ca 1970 rives alt unntagen sidebygningen og hovedhuset.

Dagens hovedbygning har inngått i to forskjellige tunperioder. Lystgårdtunet som var et firkanttun. I dag mangler det lille våningshuset i nord, forlengelsen av sidebygningen, potetkjeller og noe uthus. Den andre perioden er stordriftsperioden da hovedhuset ble bestyrerbolig. Da ble tunet et dobbeltun med et meieri i midten. Begge periodene er godt dokumentert gjennom takster og billedmateriale. I lystgård perioden var jordbruksdriften underordnet lystgårdfunksjonen. I dobbeltunperioden ble hovedhuset mer underordnet driften og en større bygningsmasse. Det var variasjon og rom mellom bygningene og lav bygningsmasse i forhold til hovedhuset. alle bygninger hadde saltak.

Ekstraskatten av 1762 - Gjerpen prestegård:
Prest: Monrad + kone
Barn over 12 år: Jochum, Barbara og Kristine Monrad.
Etc.
Andre hosboende: Kristine Bindrup, Giert Monrad

Far: Jens Sartz, klokker, senere konsumpsjonsforvalter, Skien. Senere toller
Barn: Mathias Sartz, senere kjøpmann. Larvik
Johan Fredrik Sartz: født 11 februar 1763, på Gjerpen prestegård, ved Skien

J.F.Sartz:
Student i 1783, cand. Theol. 1787, prest 24.mai 1788 - kalls Cappellan til Risør
Kalls Cappellan til Brunlaug under sogneprest Henne i 1793.
Sogneprest til Laurvig 11. Februar 1795, prost 24 februar 1799 etter Schelven.
Avskjed i nåde etter ansøking 2. Desember 1820.
Medlem av det første overordentlige Storting i Katedralskolens bygning i Kristiania
7.oktober 1814 med 80 valgte representanter. Et av de 25 medlemmer av deputasjonen til Karl
Johan mandag 10. Oktober. Voterte for forening med Sverige.
Kjøpte grevskapet av kongen i Danmark ved skjøte av 2 sept. 1817. Medeiere var broren
Mathias, kammerråd Michael Falch og kasserer Børre Gether. Ved kontrakt av 29.4.1820
og skjøte av 24.12.1822, kjøpte han også sin brors part.
Sogneprest embedets inntekt er oppgitt til 310 Rd. i 1805. J.F.Sartz står som skattyter for
skipsparter, landeiendommer m.v. Han står blant de største bidragsytere til nytt skolehus for
fattige barn med 1000Rd. Han innviet 1.jan. 1818 den nye kirke på Langestrand. I sine siste år
hadde han som personalkapellan Christian Fredrik Haussmann.

Folketellingen av 1801, J.F.Sartz husholdning på Kirkeodden.
Johan Fredrik Sartz.....husbond.....38..gift 1.gang....prost og sogneprest....M
Else Bugge.....hans kone.....35..gift 1.gang.....K
Friderich.....Søn.....1.....M
Maren Kirstine.....Datter.....2.....K
Christian(Bannes Kaas Geede)....Fostersøn.....12.....I kost.....M
Knud Larsen.....Tjenestedreng..23..ugift.....soldat/tjenestefolk.....M
Anna Elisabeth Grøn.....huusholderske...23..ugift.....tjenestefolk.....K
Anna Christensdatter.....Amme.....26..ugift.....tjenestefolk.....K
Anna Marie Hansdatter.....Kokkepige.....18..ugift.....tjenestefolk.....K

J.F. Sartz: brev til overinspektør Jens Christian Hartvig, Christiania - datert 29 April, 1795.
Sartz takker for V. Moltkes anmodning om hans inntreden i Topografiske Selskap. Han man-
gler ikke lyst, men han frykter at hans embete vil pålegge ham for mange bånd og innsnevre
hans yteevne. «Gavnelyst mangler ei. Jo større virkekredsen, desto bedre han maa tilfredstille.
Sartz beklager at avsender har glemt å legge ved forpliktelsene til undertegning. Han skal selv
til Christiania om 4 uker og vil da bringe dette i orden. Hans salig fars kontingent vil bringes i
orden.

Under sit opphold i Larvik sommeren 1800 planla grev Fredrik Ahlefeldt Laurvig en bedre
skoleordning for saavel borgerskapets som de fattigste barn.....

Byens sogneprest Johan Fredrik Sartz fik i aarene fremover travlt med at organisere byens skolevæsen. Han var dengang en mand i sine kraftigste aar, varmt intressert for folkeoplysningen og med godt kjendskap til de tanker og skolespørmaal som var oppe blant tidens oplysningsmænd. Han fastsatte sammen med overinspektøren grænsene for byens to skoledistrikter, optok fortegnelse over de fattige og mest trængende barn i byen og paa Toratrand, og bestemte hvor mange barn fra Torstrand skulde nyde fri undervisning i Borgerskolen og Den grevelige friskole. Han fik ansat dyktige lærere, indførte tidsmæssige lærebøger og undervisningsmetoder, utarbeidet planer og instrukser for undervisningen og lærerne ved hver enkelt skole, førte stadig tilsyn med skolearbeidet og paasaa at forældre og skoleholdere gjorde sin pligt. (Larviks historie , bind 1, s. 607-608.)

J.F.Sartz: Antegnelser til bygningsavgiften 1805. Imøtegår verdifastsettelser. 7.febr. 1805.

J.F.Sartz: Inntektsskatt for året 1809. Har i følge forordning av 1810 utgjort 704R.d4Sk. hvorav Sartz ser seg berettiget fradrag på 300Rd. Larvik 26 nov. 1810

J.F. Sartz: brev til W. Archer: Archer bes om å sondere muligheten til å finne en engelsk kjøper til grevskapseiendommene. Fullmakt til salg kan ikke gis da medeierne ikke er tilstede. Sartz er villig til å selge sin egen part alene eller deler av denne (Verkseiendommene bør holdes samlet). Eventuelt er man åpne for medeierskap. Det bes om diskresjon. Vedlagt kort beskrivelse av eiendommene. Larvik 14. Mars 1828.

Fredrik Scheel: Skipsfarten gaar tilbake. Side 128, Norsk Sjøfarts Historie:

Blant rederne i Larvik var prost Sartz. At en geistlig sto som skipsreder var ikke helt enestående, og egentlig ikke helt enestående.....Før sparebankenes tid var kysten rundt skipsparter den vanlige form for mindre kapitalanbringelser.....Ved provstens side sto i Larvik B.Gether, I.I. Bugge, I&A. Bugge, M. Buchholm og forskjellige Falkenbergere. Men ingen av dem raget særlig frem.

Prost Schmidts erindringer, Bind 2:

Side 369, bind 2, 15 okt. 1814:

Vi vare budne til Økern til middags og bleve hentede dit av Mariboers vogn. Ved at stige ind i den fik Pavels sin hat revet af og ned i snauset. Vi hentede Etatsråd Treschow. Paa Økern traf vi Diriks, Christie, Hagerup, Provst Sartz, Capitain Ræder, Pastor Schultz, Major Hegermann og oberstlieutnant Krabbe af Storthingsmændene og for resten Hafner, Roll, Sem, David Thrane og Secretair Rougtvedt.Kl. 10 ½ reiste tilbage i bækmørke og styrtende regn.

Side 375, bind 2, 19. okt.1814:

Vedr. nytt kongevalg:og nu regnede der taler ned , hvis innhold jeg verken kunde samle eller vil omtale, da de fleste av dem og maaskee alle bliver trykte. Bech åbnede ballett. Derefter kom Treschow, Koren som havde den originale idee at man kunde vælge Gustav den 4.s søn skjønt han ikke ansaae det gavnligt og derfor ikke heller vilde have denne deel af hans tale trykt. Sørensen, Aall, Reiersen, Lange, jeg, Sartz, prest Weidemann, Nansen, der talte extempore og begynte med: at mennesket fødes hjelpeløs og vrøvlede derpaa en hoben om at skjoldmøen Norge skulde være Sveriges brud.

Side 424, bind 2, 7. Nov. 1814:

En af provst Sartz, mig og Agent Nilsen udstædt Indbydelse til Subscription paa et agtelsestegn for vor udmærket brave Præsident, har ialt indbragt over 1500 Rbdl.

Side 433, bind 2, 12.nov. 1814:

Efter storthinget samledes Sartz, Treschow, Ræder, Stenstrup, Aall og jeg hos Agent Nilsen for at overlægge om det Agtelsestegn som skal ydes Storthingets præsident og blev man da enig om, at det skal være en Guld-pokal paa 30 Lod, hvorpaa mit førhend anførte Vers skal staae som inskription. Stenstrup og Ræder overlægge med Munk om tegningen.

Side 434, bind 2, 12 nov. 1814:

Jeg vilde gjøre en visit hos den nye statholder Grev Essen og blev praiet af Sartz og Neumann der havde samme forsæt, men forinden vilde have mig til at drikke et glas Madeira, hvorimod jeg naturligvis intet kunde have. Hos Essen, der boer hos Smør-Haaken, fik vi ikke alene ingen Audience, men havde endog Møje med at finde et Væsen, til hvem vi kunde levere vore Billetter. Vi gik nu tilbage til Sartz som logerer hos Marcus Pløen og drak hos denne atter et Par Glas Madera. Essen skal være vred fordi Storthinget har ansøgt om at faae kronprindsen til Vicekonge. Efter Maaltidet havde vi besøg af Hount, samt visitter af fruene Wibe og Aubert. Vi vare budne til Aaberg(General-Auditøren) og gik dit Kl. 7. Der var Commandeur Fabricius, General Krigs-commissair Rode og major Lindemann. Aftenen tilbragte vi med Passiar og Musik og efterat have fortæret vor gaasesteeg og røgt Qvelspiben skildtes vi ad mellem 11 og 12.

Sophus Bugge, barndomserindringer, utg. Samtiden 1909:

Jeg er født i Larvik 5te januar 1833.....Min farfar var død flere år før jeg blev født, medens jeg personlig har kjent min morfar Johan Fredrik Sartz. Derfor knytter flere barndomsminner seg til hans hus. Min morfar som var medlem av det første overordentlige storting i 1814, havde været præst i Larvik og provst. Men han opgav denne stilling, efter at han havde været med om at kjøbe Larvik grevskab. De første private eiere av grevskapet kunne ikke overholde sine forpliktelse likeoverfor sælgeren, kongen av Danmark. Salget gik da tilbake, og kjøberne ble af folkevittigheten kaldt grævlinger. I min familie var der den tro at, at stillingen havde kunnet være holdt, hvis de norske kjøberes agent havde optrådt med større konduite i Kiøbenhavn. Min morfar sat dog fremdeles i gode kår. Han hadde tror jeg, flere statsborgerlige enn kirkelige interesser. Han var musikalsk og det er meg udenfor min familie fortalt, at det hadde bidraget til hans ansettelse som præst i larvik, at han hadde vundet yndest i et adelig hjem i Kiøbenhavn ved sit fløytespill. Min morfar døde da jeg var 6 år gammel. Men jeg mindes ham endnu meget godt. Jeg husker at han endnu under sin siste sykdom var levende interessert for det offentlige liv i vort land. Han måtte have avisen for sig, uagtet om han ikke længer kunde se, og derfor holdt den bagvendt. Der var et selskabeligt liv hos min morfar og hans hustru provstinne Else Sartz. Hun var mild, elskværdig og avholdt av alle. Blant dem som hadde været jevnlig gjester i min morfars hus før min tid, var den siden i Kiøbenhavn bekjente kommandør Sølling. Han har gjort seg fortjent ved en forbedring av den norske lodsbat. En sten under vannets overflade i Larviks hav, hvor han en gang hadde stødt med sin baad, var efter ham i min tid opkaldt Søllingen. Som et eksempel på hans djerne ligefremme sømandsvæsen kan fortelles følgende: En søndag skulde der være middagsselskap hos min morfar, og blant de inbudne var Sølling. Min bedstemoder sendte kokkepigen op på loftet for å hente ned to skinker som hun der hadde hengende. Pigen kom ned med en skinke og sagde at der ikke var flere, og ved fornyet ettersyn fandtes heller ikke den anden skinke. Ved middagsbordet sat kommandør Sølling ved siden av min bedstemor. En stund ud i maaltidet ytrede han til hende: « Det er sandt fru provstinde, jeg maa sige Dem saamange tak for i forgaar Nogle venner kom paa mig uforberedt. Jeg hadde ingen mad til dem, men saa vidste jeg at De hadde to skinker paa loftet, og De kunde jo ikke behøve mer end den ene. Deres skinke smagte fortræffelig, og de skal have saamange tak.»

Min morfars hus var det nærmeste ved Skottebryggen. Paa nedsiden av Storgaden. Det blev efter min morfars død solgt til tollvæsenest. Det var anseligere end de fleste huse omkring da det var bygget av sten. Fra gaards rummet førte en bred steentrappe opp til anden etage. Man kom ind i et forværelse hvor der stod en billard. Dette forværelse kaldtes «Delen», et plattysk ord som, som jeg ellers ikke har hørt i Norge. Vi var regelret hos min morfar hver søndag fra middagen af. Om sommeren blev, efter at kaffen var drukket, en stor gammel kaleshevogn forspændt med to røde danske heste. Saa gik turen ut til min bedstefars yndlingssted Yttersø, der ligger lidt overfor Laagens udløp og som i min barndom var omgivet af to store frugthaver. Jeg mindes endnu et selskap inde i min bedstefars gaard paa hans sidste fødselsdag, og jeg kan nogenlunde se, i hvilken orden endel av de gamle herrer sad ved bordet. Blant dem var flere ret originale personer. Krigskommissær Sebbelow, som ansaa seg selv for en stor finansmand. Major Chemnitz, som morede seg over at blive anset af almuen for en troldmann. Naar noget var stjaalet i byen, blev det oftest meldt til Chemnitz, og da vovede tyvene

ofte ikke andet end at bringe sagerne tilbage. Jeg mindes at have været paa en auktion efter ham, og iblandt de gjenstande som da skulde sælges, var et glas, hvori der i en vædske gik op og ned en sort djævel med hestefod og andre attributter.

Efter min morfars død flyttede bedstemor Else hen til os og boede i anden etage. Hun var afholdt af alle, især af børnene i huset, og døde først efter at jeg var bleven student.....Gjennem min faders forretninger blev jeg også tidlig kjendt med mange bønder. Forholdet til flere af dem havde meget af patriarkalske tiders trohjertighed. Det var dels bønder fra Larviks nærhed. Thi flere af mine slægtninger eiede gaarde omkring Larvik, og efter min morfar havde mine brødre og jeg faaet gaarden Dreng i Tjølling i arv.....Især om sommeren færdedes eller boede jeg oftere i mine sidste skoledage ude paa Dreng eller andensteds paa landet i nærheden af Larvik. Da Dreng laa ved Viksfjorden og var nabogaard til Kaupang, fik, tor jeg, her mine vaagnende historiske interesser ligesom fast fodefæste. I de tidligste aar jeg mindes, gik de samtaler jeg hørte, ofte tilbage til «krigens tid». Der fortaltes om dristig fangst og seilads med kaperskibe.

Jarlsberg og Laurvigs Amtstidende torsdag den 21de mars 1839

Her - lagdes til hvile - dDe mødige, jordiske, Levninger - Af - Johan Fredrik Sartz -
forhenværende sognepæst til Laurvigs Bye - Og - Provst i laurvigs Provstie, - Senere medeier af det forrige Laurvigs Grevskaab; - Hvis kraftfulle Livs morgen - frembrød - Den 11te februar 1763 - paa - Gjerpens prestegaard ved Skien; - Og - Hvis rastløse vandring vedvarede - I noget over 76 aar, - Indtil aftenskumringen omhyllede Synskredsen, - Og varslede Dagens Ende, - Da Livets omsider udbrændte lys, stille og mildt, - Udslokkedes - Efter Midnat den 11te Marts 1839. --- Viet til præst i aaret 1788, - betraadte han den geistlige bane i Østre Riisøers bye, - Hvorpaa han fra Aaret 1797 kaldtes til Sognepræst - for - Laurvigs og langestrands Menigheder; - Fra - Hvilket kald han efter sit eget frivillige Ønske, - Aftraadte i aaret 1821. - I kiærligt ægteskab indgik han - med - Sin Gjenlevende Huustru, Else Bugge, - Der i ordets ædlest betydning, blev - Mandens ægtefelle og ømme Venninde, - Og som i 41 Aar - Trofast delede livets Glæder og Sorger - Med den til Evigheden forudgangne Mage. - Ved dette Ægteskab, Kjærligt og oprigtigt som det var, - Fremkaldtes til Livet - Trende for den Afdødes faderhjerter inderligen kjære Børn, - Hvilke i forskjellig Alder, forlængst ere gangne forud for Faderen, - Imedens en kjærlig Svingersøn og trende børnebørn - Blande deres Taarer med den sørgende Bedstemoders - Over savnet af bedstefaderen og Ægtefellen.
--- Hvo som kjendte vor Hedenfarne, - Som familiefader og Ven, - I huuslig og fortrolig Vennekreds, - Han vil ogsaa med Sannhed kunne vidne: - At den Bortgangne, - Selv indtil Hans sildigste Dage, - Var en høist Livfull og venlig Olding, - Der følede varmt for sit Fødeland, - For dets frihed og Lykke; - Der omfattede Alle med Velvilje, - Sin Ægtefelle med Kiærlighed, Sine Børn og Børnebørn med inderlig Fadergodhed, - Og som vel neppe lader en virkelig Uven tilbage: - Nu - Sluimrer den trætte Olding i sin Lune Boe -; - Kraften og Styrken er vegen, - Men Hvilen, Qvegende og husvalende, - Er indtraadt!

--- Et langt og sundt og venligt liv, han nød, - Langvarigt Smertens Leie, det ei brød- - Han segned smilende, nu sødt han sover! - Mildt Herren tog det Liv, som mildt Han gav, - Og Kiærlighedens Taare falder paa hans Grav!

Sang i anledning av provst J.F.Sartz begravelse den 18de marts 1839

Saa har du nu lagt dig til hvile,
du gubbe med de sølvgraa haar!
Du, der tvang livet til at smile
For aldrens snee, som ungdoms vaar,

Der, naar du livets roser brød,
tii saa dit blod for tornen flød!

Du længe levet har, ja længe;-
men træt du var dog endnu ei;-
du saae de gyldne frugter hænge
paa grenene langs livets vei;-
du klynget dig til stammen fast,
Og smilet til dit øye brast.

Fred med dit støv! - I blide drømme
Farvel du sagde til vaar jord,
Og vandrede mot lysets strømme,
hvor hos din fader nu du boer.
Med lethed løser du nu der
alt hvad dig var en gaade her.

Vi troede ei saa snart at tabe
Dig, elskede, hederlige væn!
Vi troede vaaren vilde skabe
En vaar udi dit Bryst igjen,
Og at du paa dit Yttersøe
en mørk høstafte vilde døe.
Det blev ei saa. - At paa de steder
du pleied her saa mange aar,
staar hængebirken nu og græder,
Dit Drapa Laugens vover slaar
og lundens stemmer lyde: fred!
Naar sol står op, naar sol gaaer ned.